АИДА САЛАҺЛЫ

АЗӘРБАЈЧАН ДАСТАНЛАРЫНЫН ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

81.2(Аз)-3
С 19

АИДА САЛАҺЛЫ

АЗӘРБАЈЧАН ДАСТАНЛАРЫНЫН ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ХУСУСИЈЈӘТЛӘРИ

86336

АЗӘРБАЈЧАН ДӘВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1995

М. С. Ордубади адына
Нахчыван Республика
КИТАБХАНАСЫ

ББК 4С (ТҮРК)
С 19

Сифариш әдәбијјаты

Редактору: *Севинч Әзизова*
Рәссамы: *Сима Ағајева*

Салаһлы А.

С 19 Азәрбајчан дастанларынын лексик-грамматик хүсусијјәтләри. Бакы; Азәрнәшр, 1995, сәһ. 112.

Азәрбајчан халгынын тарихиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән, онун биллур мәһәббәтини, мисилсиз гәһрәманлыгларыны өзүндә әкс етдирән дастанларымыз охучуларымыз тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланыр. Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанлары халг тәрәфиндән бир дә она көрә һәрарәтлә гаршыланыр ки, онлар әсл халг дилиндә јараныр.

Халгымызын һәјатынын бүтүн саһәләриндә милли ојаныш, өзүнә гајыдыш, өзүнү дәркетмә кими процессләр дилчилик елминә дә өз тә'сирини көстәрмишдир. Бу мә'нада дастан дилинин тәдгиги мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Китаб дилчиләр, филологлар үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

С $\frac{4602000000-16}{М-651(07)-93}$ е'лансыз

ББК 4 С (Түрк)

ISBN 5—552—01432—4

© Азәрнәшр, 1995

КИРИШ

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатынын кениш јајылмыш жанрларындан бири олан дастанларын јаранма тарихинин чох гәдим олмасына бахмајараг, дастан јарадычылығы бу күн дә давам едир. Јә'ни тарихи гәдим олан дастанларла јанашы, тарихи мә'лум олан, бизим күнләрдә јаранан дастанлар да вардыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын јазыја алынмасы мүтәхәссисләрин фикринҹә XI—XII әсрә, «Короғлу» дастаны орта әсрләрә аиддирсә, «Солтан Гәндаб» дастаны мүасир кәндин тәрәннүмүнә һәср едилмишдир.

«Гурбани» дастаны XVI әсрдә јашамыш ашыг-шаир Гурбанијә, «Вагиф» дастаны исә Молла Пәнаһ Вагифә һәср едилмишдир. «Гачаг Нәби» дастаны XIX әср һадисәләрини вәсф едир. Бир чох дастанларын јаранма тарихи мә'лум дејилдир.

Азәрбајҹан халг дастанларыны күтләләрә чатдырмаг мәгсәдилә 1927-ҹи илдә «Короғлу» (топ: В. Хулуфлу); 1937-ҹи илдә «Дастанлар вә нағыллар» (топ: Һ. Әлизадә); 1939-ҹу илдә «Дастанлар» (топ: Ә. Таһиров), 1961-ҹи илдә «Азәрбајҹан халг дастанлары» (топ: Ә. Ахундов); 1965—1972-ҹи илләрдә «Азәрбајҹан дастанлары» беш ҹилддә; 1979-ҹу илдә «Азәрбајҹан мәһәббәт дастанлары»; 1975-ҹи илдә «Короғлу» (М. Һ. Тәһмасиб) вә с. чап олунмушдур. Бунлардан башга, мүхтәлиф илләрдә «Ашыг Гәриб» (1938); «Лејли Мәҹнун» (1939); «Гачаг Нәби» (1938) дастанлары ајрыҹа китаб шәклиндә бурахылмышдыр.

Шифаһи халг јарадычылығынын топланмасы илә јанашы, онун дил хүсусијјәтләри дә мүтәхәссисләрин нәзәр-диггәтини ҹәлб етмишдир. Чүнки шифаһи халг јарадычылығынын јашамасы, онун јадда галмасы, нәсилдән-нәслә верилмәсиндә дил васитәләринин бөјүк ролу вардыр.

Халг јарадычылығынын бу гәдәр севилмәсинин сәбәбләри һәмишә мүтәхәссисләри дүшүндүрмүшдүр. Буна көрә дә, шифаһи халг јарадычылығынын дил хүсусијјәтләринин

өјрәнилмәси һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Дилчилик елминдә һәтта шифаһи халг јарадычылығынын дили илә мәшғул олан хүсуси елм саһәси—лингвофолклористика јаранмышдыр. Фолклор дилинә даир јазылмыш ишләрдә халг јарадычылығынын үмуми мәсәләләри илә јанашы, ајры-ајры дил фактларынын фолклор әдәбијјатында ишләнмә хүсусијјәтләри көстәрилмишдир.

Ирәли сүрүлмүш фикирләр: а) бу вә ја дикәр жанрын дил хүсусијјәтләрини; б) ајры-ајры жанрлар арасындакы охшар әламәтләри; в) һәм ејни, һәм дә мүхтәлиф жанрларда вариант вә инвариантлары фәргләндирмәјә; г) фолклор вә диалекти; ғ) фолклор, әдәби дил вә с. мәсәләләри һәлл етмәјә јөнәлдилмишдир.

Азәрбајҹан шифаһи халг јарадычылығы дилинин өјрәнилмәси дилчилијимизин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән биридир. Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи данышыг дили илә јазылы дилин гаршылыглы мүнасибәтиндә көтүрүлмәзсә, там вә әтрафлы шәкилдә өјрәнилә билмәз. Халг јарадычылығынын дили тәдгиг едилмәдән бәдии әдәбијјатын дили, јазыларын фәрди хүсусијјәтләри дүзкүн ишыгландырылмаз. Тарихи грамматика вә тарихи лексикокологија үчүн дә шифаһи халг јарадычылығы зәнкин материал верир.

Халг јарадычылығы дили һәр бир милли әдәби дилин, о ҹүмләдән дә Азәрбајҹан әдәби дилинин өјрәнилмәсиндә истифадә едилән мә'хәзләрдән биридир. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Мәнбәләр сырасында фолклору да ајрыҹа гејд етмәк лазымдыр. Нағылларда, дастанларда, зәрб-мәсәл, тапмаҹа вә аталар сөзләриндә дә бә'зән дилин чох гәдим изләри, бу күн үчүн өлмүш һесаб олунан сөзләр, грамматик формалар сахланмыш олур».[1]

Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты Азәрбајҹан халгынын тарихи илә сых шәкилдә бағлыдыр. О, халгын һисс вә дујғуларыны, дүнјакөрүшүнү чох рәнкарәнк формаларла ифадә едир. Ағыздан-ағыза шифаһи шәкилдә кәзән халг јарадычылығы мүтәхәссисләрин нәзәр-диггәтини ҹәлб етмиш, бу әдәбијјатын бир сыра инҹиләри топланмыш вахташыры чап олунмушдур.

Азәрбајҹан дилчиләри бу вә ја дикәр мәсәләдән данышаркән ара-сыра фолклор материалларына да мүраҹиәт етмишләр. Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд дастан-

[1] *Ә. Дәмирчизадә,* Азәрбајҹан әдәби дили тарихи, I-ҹи һиссә, «Маариф», 1979, сәһ. 46.

ларынын дили» әсәриндә дастанда тәсадүф олунан вә мүасир дил бахымындан архаик олан ары (тәмиз), јек (јахшы), јазы (чәл), со (сөз) вә с. бир чох сөзләрин бу күн белә халг әдәбијјатында ишләндијини гејд едир.[1] Бу мүнасибәтлә бир чох бајатылардан мисаллар верир.

Мүәллиф башга бир әсәриндә јенә дә бу мөвзуја мүрачиәт едир. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихини өјрәнмәк үчүн фолклор материалыны да мәнбәләр сырасына дахил едир.

Һ. Мирзәзадә Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасындан данышаркән мүәјјән мәсәләләрин изаһында шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләринә мүрачиәт едир. Мүәллиф *үчүн* гошмасыны *үч* (үчүндан) сөзү илә бағлајыр вә ашағыдакы бајатыны мисал чәкир:

Баға кирдим јар үчүндан,
Һејва јох, нар үчүндан.[2]

Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрин бир чох нөвү шифаһи халг әдәбијјатында кениш јајылмышдыр. Ә. Абдуллајев бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләдән данышаркән фолклор материалларына мүрачиәт едир вә јазыр: «Бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләрә фолклорда вә данышыгда даһа тез-тез раст кәлмәк олур. Мүәллиф халг әдәбијјатында раст кәлдикләрини белә груплашдырыр:

Мүбтәда будаг чүмләси:

Көзәлләрдә гајдадыр,
Үз өртәр, синә бағлар. (Бајаты)

Тамамлыг будаг чүмләси:

Дедиләр, ашыг Салеһ гачыб. Ашыг, хаһиш едирик, бир аз да охујасан (Дастанлардан).

Тамамлыг вә тә'јин будаг чүмләси:

Гарабаш көрдү ки, сәрв ағачынын дибиндә бир оғлан јатыб, елә бил он дөрд кечәлик ајды (Дастанлар).

Тә'јин будаг чүмләси:

Гуш вар, этин јејәрләр, гуш вар, әт једирәрләр (Аталар сөзү).

---

[1] *Ә. Дәмирчизадә.* «Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын дили». Бакы, 1959, сәһ. 144, 145.

[2] *Һ. Мирзәзадә.* Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1962. сәһ. 311, 312.

Хәбәр будаг чүмләси:

Танрыдан арзум буду: баламын тојун көрүм (Бајаты).

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси:

Елә кәл, елә кет бағ-бәрәсинә, бүлбүлләр үркүшүб күл инчимәсин (Ашыг Аббас).

Сәбәб будаг чүмләси:

Виран галсын јад өлкә,
Сағ кәлән хәстә кедәр (Бајаты).

Ағлама, хумар көзлүм,
Өлмәрәм, јарам азды (Бајаты).

Нәтичә будаг чүмләси:

Јарым сәндә кәзибдир,
Сәни јүз јаша, дағлар (Бајаты).

Мәгсәд будаг чүмләси:

Көзәл бир бағ салмышам,
Ел кәлә көлкәсинә (Бајаты).

Заман будаг чүмләси:

Евим о күн јыхылды,
Ағам бир хатын алды (Бајаты).

Т. Һачыјев Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф мәрһәләләриндән данышаркән фолклордан да бәһс едир: «Әдәби дилин әламәтләри шифаһи дилдә мүәјјәнләшмәли, тәшәккүл тапмалы, сонра јазы ону даһа сәлигәли һала салмалыдыр. X-XI әсрләрдә Азәрбајчан әдәби дилинин шифаһи голу јүксәк инкишаф вүс'әти газаныр».[1]

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты дилинин монографик тәдгигаты бу күнә гәдәр анчаг лексик сәвијјәдә апарылмышдыр. Бу да әсас е'тибарилә аталар сөзләринә вә бајатылара аиддир. Бу саһәдә илк аддым 1969-чу илдә јазылмыш «Аталар сөзләринин лексик үслуби хүсусијјәтләри» әсәридир.[2]

Сонракы илләрдә јенә дә аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләринин лексик-семантик хүсусијјәтләри тәдгиг едилмиш,[3]

---

[1] *Т. И. Һачыјев, К. Н. Вәлијев.* Азәрбајчан дили тарихи; Бакы, Маариф, 1983, сәһ. 46.

[2] *Г. Н. Юсифов*: Лексико-стилистические особенности Азербайджанских пословиц Баку, АКД. 1969.

[3] *З. Әлизадә.* Азәрбајчан аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрин лексик-семантик хүсусијјәтләри, Бакы, 1980.

Азәрбајҹан шифаһи халг јарадыҹылығынын ән кениш јајылмыш жанрларындан бири олан бајатылар лексик бахымдан арашдырылмышдыр.[1]

Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләрдәки шәхс адлары да тәдгигатчыларын диггәтиндән јајынмамышдыр. Чүнки ајры-ајры фолклор әсәрләриндә иштирак едән реал вә әфсанәви сурәтләрин адларынын семантикасыны ачмадан һәмин әсәрин идеја мәзмунуну ачмаг чәтин олур.[2]

Әлбәттә, бунлар Азәрбајҹан шифаһи халг јарадыҹылығынын дилинин өјрәнилмәсиндә илк аддымлардыр. Шифаһи халг јарадыҹылығынын, хүсусилә, дастанларын дил хүсусијјәтинин һәм лексик, һәм дә грамматик планда тәдгиг едилмәси даһа мараглы фактларын ашкар едилмәсинә сәбәб ола биләр.

Дастанлар халгын әхлаги, естетик вә идеја симасынын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Халг дастанларынын топланмасы, онларын тәдгиги һәмишә әдәбијјатшүнаслығы марагландыран мәсәләләрдән олмушдур. Дастан Азәрбајҹан фолклорунун чох јајылмыш вә ири һәҹмли жанрларындан биридир.

Дастана мәхсус хүсусијјәтләрдән ән башлыҹасы онун нәзм вә нәср һиссәләриндән ибарәт олмасыдыр. Нәср һиссәси ашыг тәрәфиндән сөјләнилир, нәзм һиссәси исә мүәјјән ашыг һавалары үстүндә охунур. Нәзм һиссәси нәср һиссәсинә нисбәтән даһа сабитдир. Белә ки, дастан сөјләјән нәср һиссәсини өз зөвгүнә, јаддашына ујғун сөјләдији һалда, нәзм һиссәсинә чох тохунмур. Белә бир ҹәһәт һәм гәһрәманлыг, һәм дә мәһәббәт дастанларына хасдыр.

Гурулушу, мәзмуну илә јанашы, дил вә үслуб хүсусијјәтләрини дә дастанын формалашмасында мүһүм ролу вардыр. Бир сыра штрихләр анҹаг дастанлара, гисмән дә нағыллара мәхсусдур. П. Әфәндијев дастанлардан данышаркән јазыр:

«Чох заман данышылан һадисә, епизод тамамланмыр, јарымчыг сахланылыр, беләликлә, динләјиҹи интизарда галыр; ашыг исә «Инди Зијадхан тој тәдарүкүндә олсун, сизә кимдән хәбәр верим, Гара кешишдән». Јахуд: «Дәлиләр зинданда галсын, кимдән данышым, Ҹәнлибелдә гоч Кор-

---

[1] *С. Т. Кочарли.* Лексика азербайджанских баяты. Баку. АКД. 1984.

[2] *К. Н. Әскәрова.* Аталар сөзләри вә мәсәлләрдә шәхс адлары, али мәктәбләрдә дилин комплекс тәдрисинин лингвистик вә методик әсаслары», Бакы, 1983, с. 109—113.

оғлудан[1]». Бә'зән бу ифадәләр тәкрар васитәсилә гүввәтләндирилир.

Азәрбајҹан дастанлары арасында дилчилик бахымындан јалныз «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары һәртәрәфли тәдгиг олунмушдур.

Ә. Дәмирчизадә 1959-чу илдә нәшр олунмуш «Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын дили» адлы әсәриндә бу мәсәләдән данышмыш, сонра исә «Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи» адлы китабында бу һагда этрафлы шәкилдә бәһс етмишдир.

Мүәллиф дастанларын дилини һәм фонетик, һәм лексик, һәм дә грамматик (морфоложи вә синтактик) бахымдан тәдгиг етмишдир. Азәрбајҹан сөзләринин үч група ајырмышдыр: а) мүасир Азәрбајҹан дилиндә һеч бир-из бурахмадан унудулмуш, исте'малдан дүшмүш сөзләр: алп (әрән), учмаг (ҹәннәт), ајтмаг (сөјләмәк), тануг (шаһид) вә с.; б) мүасир Азәрбајҹан дилиндә дә ејни мәзмун вә ејни заманда үмуми сурәтдә ишләнмәкдә олан сөзләр: ачмаг, кәлмәк, олмаг, тутмаг, ат, отаг, гыз, ағ, гар, јахшы, сағ, сол, бол, сиз вә с.; в) мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнмәсә дә мүхтәлиф дәјишикликлијә уғрамыш, јахуд мәһдуд шивәдә өз изини сахлајанлар: ары (тәмиз), јек (јахшы), јаз (чөл), со (сөз), вармаг (кетмәк), озан (ашыг), аш (јемәк) вә с.

Дастан дилинин морфоложи гурулушундан бәһс едән мүәллиф әсасән һал ҹәм, мәнсубијјәт, фе'лин нөв шәкил, фе'ли бағлама вә с.-дән бәһс едир. Мүәллифин өзүнүн гејд етдији кими, бунлардан тәсвири шәкилдә данышылмыш, мүасир дилдәки формаларла гаршылашдырылмышдыр. Дастанларын синтетик гурулушундан данышаркән мүәллиф көстәрир ки, дастанларын синтактик гурулушу илә мүасир Азәрбајҹан дилинин, хүсусән, үмумән данышыг дилинин синтаксиси арасындакы охшарлыг, јахынлыг даһа чохдур. Дастанларда садә ҹүмләләр даһа чох, мүрәккәб бирләшмәләр, мүрәккәб ҹүмләләр исә аз ишләнмишдир. Мүәллиф белә бир ҹәһәти бир тәрәфдән үмумијјәтлә, дилдә мүрәккәбләшмәнин дилин инкишафында сон заманларда чохалмасы илә, дикәр тәрәфдән исә бу әсәрин жанры вә үслубу илә бағлајыр.[2]

«Азәрбајҹан дили тарихи» әсәринин дә мүәјјән бөлмәси

[1] *П. Әфәндијев.* Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты. Бакы, «Маариф», 1981, сәһ. 222.

[2] *Ә. Дәмирчизадә.* Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи I һиссә, Бакы, Маариф, 1919, сәһ. 120.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилинә һәср едилмишдир.[1] Бурада да јенә әсәрин лексикасындан, хүсусилә ономастикадан (хүсуси исимләрдән) данышылыр.

К. Вәлијев «Азәрбајҹан дилинин поетик синтаксиси» адлы әсәрини «Китаби-Дәдә Горгуд» материаллары әсасында јазмышдыр. Мүәллиф әсәрдә поетик синтаксис, дастан поетикасы, ритм вә интонасија һаггында дејилмиш фикирләрин гыса хүласәсини, поетик синтаксисин јаранмасындар итм вә интонасијанын ролу һаггында мә'луматдан сонра «Дәдә Горгуд» бојларынын поетик бичимләри, параллелизм, бәдии тә'јин вә бәдии хитаблар үзәриндә ајрыҹа дајанмышдыр.

К. Абдуллајевин синтаксисин бир сыра мәсәләләринә һәср едилмиш әсәрләриндә әсасән «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларына истинад едилмишдир, онун намизәдлик диссертасијасы да «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларына һәср олунмушдур.[2] Докторлуг диссертасијасында јенә дә Азәрбајҹан дили ҹүмләләринин монопредикатив гурулушунун јаранмасындан данышаркән дастанлара мүраҹиәт едир. Әлбәттә, бүтүн бу гејдләр дастан дилинин өјрәнилмәсинин башланғыҹы һесаб олуна биләр вә дастан дилинин тәдгиги үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Лакин бүтүнлүкдә дастан дилини әһатә етмир. Азәрбајҹан дастанларынын сонракы нәсли «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын давамы олсалар да, бунларын һәрәсинин өзүнәмәхсус хүсусијјәти вардыр.

Түркологијада да дастанын әдәби тәһлилинә даир хејли әсәр јазылмыш, ајры-ајры түрк дилләринә аид дастанлар тәһлил едилмишдир.

Азәрбајҹан дилчилијиндә олдуғу кими, түркологијада да әсасән аталар сөзләри лингвистик арашдырмаја ҹәлб едилмишдир. Лакин бир ҹәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, түркологијада аталар сөзләринин грамматик гурулушу да арашдырылмышдыр.

Дастан дилинин лингвистик тәһлилинә һәср едилмиш әсәрләрдән бизә мә'лум оланы О. В. Субракованын намизәдлик вә С. Меһдијеванын докторлуг диссертасијасыдыр. Мүәллиф бу әсәрдә хакас гәһрәманлыг дастанларынын һәм лексик, һәм грамматик хүсусијјәтләриндән бәһс етмишдир.

Дастанларын дил хүсусијјәти онун мәзмуну, саһәси илә сых бағлыдыр. Дастанлар мүхтәлиф бахымдан тәсниф

---

[1] *Т. И. Һаҹыјев. К. И. Вәлијев.* Азәрбајҹан дили тарихи. Бакы, «Маариф» нәшријјаты. 1983, сәһ. 60—70.

[2] *К. М. Абдуллајев.* Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника. Книга моего деда «Горгуд»), АКД, М., 1976.

едилмишдир. В. М. Жирмунски вә Һ. Т. Зәрифов дастанлары белә тәсниф едирләр:

1. Баһадырлыг епосу.
2. Әскәри-һәрби повест;
3. Тарихи мәзмуна малик дастанлар;
4. «Короғлу» силсиләси.[1]

Азәрбајҹан дастанлары һәмишә үмуми шәкилдә гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары дејә ики група бөлүнмүшләр. Мүтәхәссисләримиз биринҹи гисми бә'зән гәһрәманлыг дастанлары, бә'зән тарихи-гәһрәманлыг дастанлары, бә'зән тој, бә'зән дә гәһрәманлыг, мәһәббәт дастанлары; мәһәббәт дастанларыны исә бә'зән севки дастаны, бә'зән ашиганә дастан, бәзән ашиганә-романтик дастан, бә'зән дә халг романы адландырмышлар. Севки дастанларынын өзүнү дә ики јерә ајырмышлар.

Азәрбајҹан дастанларынын сон тәснифаты М. Һ. Тәһмасибә аиддир. О, дастанлары белә арашдырыр:

I. Гәһрәманлыг дастанлары.

Бу група дахил олан дастанларын үч нөвү вардыр:

1. Гәдим баһадырлыг нағыллары, сеһрли нағыллар вә әсатири көрүшләрлә сәсләнән гәһрәманлыг дастанлары;
2. Тарихи һадисәләрлә сәсләшән дастанлар;
3. Али гәһрәманлыг дастанлары.

II. Мәһәббәт дастанлары:

1. Мәһәббәтлә гәһрәманлыг һүдудунда дајанан дастанлар;
2. Әсл мәһәббәт дастанлары:
   а) нағылларла бағлы мәһәббәт дастанлары;
   б) гәдим епосла бағлы мәһәббәт дастанлары;
   в) орижинал мәһәббәт дастанлары.
3. Мәҹази мәһәббәтә һәср едилмиш дастанлар:
   а) астрал дастанлар;
   в) рәмзи дастанлар.

III. Аилә-әхлаг дастанлары.[2]

Вагиф Вәлијев М. Тәһмасибин тәснифатыны әсас тутараг дастанлары белә тәсниф едир.

I. Гәһрәманлыг дастанлары:

[1] *В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов:* Узбекский народной героический эпос. Огиз, М., 1947.

[2] *М. Һ. Тәһмасиб.* Азәрбајҹан халг дастанлары (орта әсрләр). Бакы, «Елм» нәшр, 1972, сәһ. 110; Әлавә бах: *Һ. Араслы.* Гәдим әдәбијјат. Азәрнәшр. 1938, 1963: *М. Һ. Тәһмасиб.* XVII XVIII әсрләр Азәрбајҹан әдәбијјаты, Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ЕА Аз. ф. нәшрты, 1943; *Ч. Хәндан.* Әдәбијјат нәзәријјәси, Азәрнәшр, 1948.

а) гәһрәманлыг дастанлары;
б) тарихи һадисәләрлә ајрылмаз сурәтдә бағлы олараг јаранан гәһрәманлыг дастанлары;
в) али гәһрәманлыг дастанлары.

II. Мәһәббәт дастанлары:

1. Гәһрәманлыг сәпкисиндә олан дастанлар;
2. Ади мәһәббәт дастанлары:
а) реал мәһәббәтә һәср олунмушлар;
б) мәҹази мәһәббәтә һәср олунмушлар.

III. Аилә-әхлаг мөвзусуна һәср едилмишләр.

I група Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм; II група Шаһ Исмајыл, Аббас вә Күлкәз, Әсли вә Кәрәм, Ашыг Гәриб; III група Алыхан вә Пәриханым, Сәлим Шаһ вә с. дастанлары дахил едир.[1]

П. Әфәндијев јазыр ки, Азәрбајҹан дастанлары гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары кими тәсниф едилир. Профессор М. Һ. Тәһмасиб исә гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларынын мүхтәлиф бөлкүләрини вермишдир. Онларда әхлаги-тәрбијәви мөвзуда олан сүжетләри аилә-әхлаг дастанлары кими груплашдырмышдыр. Бу бөлкү дастанларын мөвзу вә мәзмунунун груплашдырылмасыны дәгигләшдирир, ејни заманда онларын гәһрәманлыг вә мәһәббәт мөвзусуна көрә груплашдырылдығыны инкар етмир.[2]

Әлбәттә, Азәрбајҹан дастанларынын бир чоху топланылмышдыр, лакин һеч шүбһәсиз, һәлә топланмајанлары да вардыр. М. Һ. Тәһмасиб «Азәрбајҹан халг дастанлары» (орта әсрләр) китабынын сонунда истифадә едилмиш 345 дастанын адыны чәкир. Бу дастанларын исә бир чох вариантлары вардыр. Мәсәлән: «Мә'сум» дастанынын 16, «Таһир вә Зөһрә»нин 22, «Гурбани»нин 11 варианты топланмышдыр.

Азәрбајҹан дастанларынын хејли һиссәси мүхтәлиф илләрдә чап олунмуш, бир нечәси исә әлјазма шәклиндәдир. Топланмыш дастанлары вә онларын вариантларынын һамысыны тәдгигата ҹәлб етмәк гејри-мүмкүндүр. Дикәр тәрәфдән дә бу дастанларын һәрәсинин өзүнәмәхсус дил хүсусијјәти јохдур. Бу дастанлары дил бахымындан бирләшдирән, онлары дастан шәклинә салан стандартлар бүтүн дастанлара мәхсусдур. Тәдгигатчынын мәгсәди дә бу үмуми стандартлары үзә чыхармаг вә бунлар әсасында дастан һаггында үмуми фикрә кәлмәкдир.

---

[1] *В. Вәлијев.* Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты, Бакы, 1970, сәһ. 335, 336.

[2] *П. Әфәндијев.* Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты. Бакы «Маариф» нәшријјаты, 1981, *сәһ. 222, 223.*

Дастан дилинин хүсусијјәтләри араşдырыларкән чап олунмушлар әсас көтүрүлмүш, бә'зән онлар бир-бири илә мүгајисә едилмиш, үмуми нәтичәләр алынмышдыр.

Дастанларын әлјазмалары чох бәрбад вә нагис шәкилдә олур, бунлар анчаг диалектал хам материал сәчијјәси дашыјыр. Буна көрә дә дастанларын әлјазмаларына билаваситә мүрачиәт едилмәмишдир.

Јухарыда көстәрилирди ки, дастанлар гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары ады алтында ики јерә бөлүнүр. Бу тематик бөлкү дә, үмумијјәтлә, дастан дилинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини ашкара чыхармаға мане олмур. Лакин мүәјјән дил штрихләринә көрә фәргләнән јерләри дә вардыр. Бүтүн бу мүрәккәблији нәзәрә алараг гәһрәманлыг дастанларындан «Короғлу», мәһәббәт дастанларындан исә чох јајылмышлары, даһа мүкәммәлләри тәдгигата чәлб олунмушдур. Башга дастанлара да ара-сыра мүрачиәт едилмишдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан кениш бәһс едилдијини вә мөвзунун кенишлијини нәзәрә алараг бу әсәр тәдгигата чәлб олунмамышдыр.

ТӘДГИГАТДА ИСТИФАДӘ ЕДИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИН ИХТИСАРЫ:

1. Дастанлар вә нағыллар. Азәрнәшр, Бакы, 1937-ДН.
2. Дастанлар. Азәрнәшр, Бакы, 1939-Д.
3. Азәрбајчан дастанлары «Елм» нәшријјаты. I, II чилдләр, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1965, 1966, АД I, АД 2.
4. Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары. «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1979-МД.
5. «Короғлу» дастаны, Кәнчлик, Бакы, 1975, К.

ДАСТАН ДИЛИНИН ӨЗҮНӘМӘХСУСЛУҒУ

Мөвчуд дилчилик әдәбијјатында фолклор дили проблеми ики хәтт үзрә тәдгиг олунур: 1) шифаһи поетик дилин үслубу, формал дил хүсусијјәтләри вә онларын шифаһи халг јарадычылығы илә әлагәси; 2) шифаһи дилин диалектә мүнасибәти.[1] Бу истигамәтин бири даһа кениш олуб дастан дилинин, о чүмләдән дә үмумијјәтлә шифаһи халг јарадычылығынын өзүнәмәхсус дил вә үслуб хүсусијјәтләрини, халг јарадычылығынын ајры-ајры жанрларынын бир-биринә дил бахымындан јахынлығыны вә фәргли хүсусијјәтләрини ачмаға хидмәт едир. Икинчи истигамәт исә

[1] *А. В. Десницкая.* Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Л., 1970, сәһ. 70.

конкрет мәсәләнин—шифаһи халг јарадычылығында диалектизм мәсәләләринин арашдырылмасына јөнәлдилмишдир.

Шифаһи халг јарадычылығынын формал дил хүсусијјәтләри халг јарадычылығынын тарихи илә бағлыдыр. Чүнки узун инкишаф нәтичәсиндә шифаһи халг јарадычылығы мүәјјән дил, ифадә формаларына јијәләнир, үслуби приіомлар әсасында халг јарадычылығы формалашыр, һәр бир жанрын өзүнәмәхсус стандарт трафаретләри јараныр. Бу стандартларын, трафаретләрин сајәсиндә халг јарадычылығы нәсилдән-нәслә кечир. Бу стандарт формалар исә халгын адәт вә ән'әнәләри илә, онун јашајыш тәрзи, естетик зөвгү илә бағлы олур.

Дастанлар мәзмунча бәдии әсәрләрдән о гәдәр дә фәргләнмир. Мәсәлән: мәһәббәт дастанларында тәсвир олунан севки мачәраларына бәдии әсәрләрин башга нөвләриндә дә раст кәлмәк олур. Белә мачәралары һәм һекајәдә, һәм романда, һәм дә поемада вермәк олар. Лакин дастанын бу мачәралары вермәк үсулу, тәрзи о бириләриндән тамамилә фәргләнир. Бу фәргләр дә онун дил-үслуб хүсусијјәтләринә тә'сир едир. Дастан данышанларын савад дәрәчәсиндән, һафизәсиндән, о чүмләдән дастан топлајанларын иш методундан, редакторларын әмәлијјатындан асылы олмајараг бу ишләрин һамысы үмуми схем чәрчивәсиндә чәрәјан едир ки, бунларын һамысы үмумиликдә бир жанр кими дастанын дил хүсусијјәтләринин мүәјјән бир мәркәздә топланмасына, чәмләнмәсинә шәрант јарадыр.

Дастанлардан данышан мүәллифләр белә һесаб едирләр ки, һәр дастан ики һиссәдән ибарәт олур. Бу һиссәләрдән бири тәсвир характерли типик јерләр, дикәри исә кечид характерли јерләрдир ки, бунлар типик характерли јерләри бир-биринә бағлајыр. Дастан данышанлар типик һиссәни әзбәрдән билир вә олдуғу кими охујурлар; кечид һиссәләр исә әзбәрдән дејилмир, јаддашда онун үмуми хәтти галыр, ашыглар онлары ја ешитдији кими данышыр, ја да ешитдијини ихтисар едир, јахуд да она әлавәләр едирләр. Дастанда биринчи һиссә апарычыдыр, онун бир жанр кими формалашмасында апарычы рол ојнајыр. Мәһз бу биринчи һиссә әсасында дастанын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри мејдана чыхыр. Кечид һиссә исә әсас, апарычы һиссәләри бир-биринә бағлајыр, дастан дилинин өзүнәмәхсуслуғунда мүһүм рол ојнамыр. Биринчи һиссә даимидир, икинчи һиссә дәјишкәндир, мүвәггәтидир. Биринчи һиссәјә мәхсус елементләри ашыглар дәјишдирә билмир, онун үзәриндә әмәлијјат апара билмир, икинчи һиссәни исә һәр бир ашыг бачардығы кими сөјләјир.

Дастанлардакы стандарт, шаблон ифадәләрдән данышаркән В. М. Жирмунскинин дә фикрини хатырлатмаг пис олмаз. Жирмунски јазыр: «С той точки зрения, для эпоса всех народов особенно характерны типические «общие места», так называемые эпические клише или шаблоны вроде: седланый конь богатырской скачки и. т. п. в русских былинах.»[1]

Бурада да дастанларда олан «үмуми јер»дән—клишедән, шаблондан сөһбәт кедир ки, бу да јухарыдакы биринчи һиссә (биринчи јер) ифадәси илә сәсләшир. Демәли, бүтүн дастанлар үчүн ејни олан «үмуми јер», даһа доғрусу, «ортаг парча»лар вардыр.

Славјан дастанлары үзәриндә тәдгигат апаран Миклошич һәтта бу ортаг елементләрин сијаһысыны тәртиб етмишдир. Мәсәлән: бу сијаһыда «тәкрарлар» башлығы алтында сөзләрин, ифадәләрин, сөзөнләринин, бағлајычыларын вә һәмчинс ифадәләрин тәкрары дахил едилмишдир.[2]

Епик әсәри данышан шәхсләр—ашыглар һәмишә јарадычы шәкилдә чыхыш едирләр. Онлар јадларында сахладыглары, билдикләри формул-модел әсасында һәр дәфә ејни дастаны сөјләјәркән ону јенидән гурурлар. Јухарыда адларыны чәкдијимиз «Өзбәк халг гәһрәманлыг епослары» адлы әсәрдә јазылыр:

«В практике узбекских сказателей эти «общие места» является наиболее прочными и разработанными и заучиваются наизусть, при обучении молодого бахшии, в то время как остальной текст дастана, более текучий, создается или видоизменяется в процесса более свободной импровизации.[3]

Бурадан да ајдын көрүнүр ки, өзбәк дастан данышанларын тәчрүбәси нәтичәсиндә «ортаг јер»ләр сабитләшмишдир, онлар әзбәрдән дејилир. Кәнч бахышларын—ашыгларын өјрәдилмәси заманы ортаг һиссә ејни чүр өјрәдилир, галан һиссәләр исә ахычы, дәјишкән олур, онлар јенидән јарадылыр вә ја дәјишикликлијә уғрајыр, сәрбәст охунур.

Бир гајда олараг, дастан данышан ашыг һәмишә јени форма ахтармыр, типик шәкилдә олан көһнә формалары тәкрар едир, бә'зән исә сөзләрини дәјишир. Дил вә үслуб сабитлији исә дастан дили үчүн норма һесаб едилир. Дастанда бу вә ја дикәр форманын там дәјишдирилмәси дүзкүн һесаб олунмур.

---

[1] *В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов*: Узбекский народный героический эпос. М., 1947, сәһ. 428.

[2] Бах: *А. В. Десницкая*. Көстәрилән әсәр, сәһ. 30.

[3] *В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов*. Көстәрилән әсәр, сәһ. 128.

Дастан јарадычылығында ајры-ајры дөврләрдә дәјишилмә просеси кедә биләр. Лакин бу дәјишиклик ганунаујғун шәкилдә кедир. Бунлар исә дастан дилинин ваһидлијини горујур. «Һәр сәнәткар өз фантазијасына, илһамына, мүһитә, шәраитә ујғун дәјишмә апарса да, импровизасијанын ганадлары нә гәдәр күчлү, заман нә гәдәр узун олса да, сүжет, мотив, дил фигурлары, поетик формалар чох вахт өзүнү, демәк, дастанларын поетик структурасыны горујуб сахламышдыр».[1]

Демәли, дастанларын дил хүсусијјәтләриндән данышаркән орада ишләнән бүтүн сөзләри, бүтүн чүмләләри тәдгигата чәлб етмәк доғру дејилдир. Чүнки бүтүн сөзләр, грамматик формалар дастан дилинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини тәшкил етмир. Бу сөзләрин, формаларын бир һиссәси вахташыры дәјиширсә, дикәрләри сабитдир, дәјишмәздир. Тәдгигатчы да бунлара—дәјишмәјән формалара әсасланмалыдыр. Мәсәлән, дастан дилинин көзәллијини, бәдиилијини шәртләндирән мүһүм амилләрдән бири бәдии тә'јинләр вә бәдии хитаблардыр. Белә бир чәһәт дастан дилиндән данышаркән хүсусилә гејд олунур.[2]

Дастанларда хитаблар тәккомпонентли олдуғу кими, чохкомпонентли дә олур. Истәр тәккомпонентли, истәрсә дә чохкомпонентли бәдии хитаблар дастан дилинин әсас елементләриндән биридир. «Башына дөндүјүм ај дур ал чанлар», «башына дөндүјүм күл јүзлү чаван» типли хитаблара дастанларда тез-тез раст кәлирик.

Дастанларын орижиналы олмур. Бунлар ашыглардан топланыр. Бу вә ја дикәр дастан һансы ашыгдан топланыбса, бунларын һәрәси өзүнә көрә орижиналдыр. Белә бир вәзијјәт дастанларын һәм топланмасы, һәм нәшри, һәм дә дил хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсиндә гаршыја хејли чәтинликләр чыхарыр. Бу бахымдан да дастанларын топланмасы, нәшри мүрәккәб бир мәсәләдир. Чүнки мүхтәлиф дөврләрдә ајры-ајры ашыглардан, мүхтәлиф әразидән, мүхтәлиф ашыглардан топланмыш дастанларда мүхтәлифлик нәзәрә чарпыр. Бә'зән мүхтәлиф илләрдә топланмыш ејни дастанлар дил бахымындан фәргләнир. Беләликлә, ејни дастанын әввәл топланмыш варианты сонра топланмыш варианта нисбәтән орижинал һесаб олунмур. 1937-чи илдә нәшр олунмуш вә 1927-чи илдә ашыг Һәсәнин дилиндән јазылмыш «Таһир Мирзә» дастаны, бундан чох

---

[1] *Камил Вәлијев.* Азәрбајчан дилинин поетик синтаксиси. АДУ нәшријјаты, 1981, сәһ. 12, 13.

[2] Јенә орада, сәһ. 30—42.

сонра мухтәлиф дөврләрдә ајры-ајры ашыглардан топланмыш «Таһир вә Зөһрә» дастанларына оризжинал кими бахмаг олмаз.

Доғрудур, ајры-ајры ашыглардан топланмыш дастанларда мүәјјән текстоложи фәргләр олур. Мәсәлән, бу вә ја дикәр гошма ајры-ајры ашыгларда мухтәлиф шәкилләрдә ишләнир. Бу фәргләр һаггында дастанларын «Гејдләр» һиссәсиндә бәһс олунур:

Ганлы дәрја, нә селавдан ахырсан,
Ахыб-ахыб бир үммана кедирсән.
Фәләк вурду, мәни салды зиндана,
Ја Мисирә, ја да Шама кедирсән!

Ах, нечә мән һәсрәт галдым беш күнә,
Фәләк кәмәнд атды өмрүм көшкүнә,
Ады бәлли Мәһәммәдин сигинә,
Мән билирәм, Сүлејмана кедирсән!

Мән Зөһрәјәм, көзү даим ган-јашлы,
Гәләм гашлы, гара көз, гара сачлы.
Јенијетмә он беш, он алты јашлы,
Билирәм, Фирәнкистана кедирсән!

«Таһир вә Зөһрә» дастанындан көтүрүлмүш бу гошманы мүхтәлиф ашыглар ејни шаблон сахламагла мухтәлиф шәкилдә сөјләмишләр:

Ганлы дәрја, нә ахарсан селавдан,
Ахыб-ахыб сән үммана кедәрсән.
Аманатды, гәрг еләмә сандығы,
Тапшырарам Сүлејмана кедәрсән.

Пајыз олмаг бағлар төкәр хәзәли,
Бојнун сынсын, сөјмүјејдим эзәли,
Јахшы олар бу Гараман көзәли,
Гәсд еләрсән, Гарамана кедәрсән.

Зөһрә нечә дөзсүн бу аһу-ваја,
Чаван икән гәддим дөнүбдү јаја.
Гојубан сандыға атдым дәрјаја,
Далғаланыб сән һәр јана кедәрсән.[1]

Бу гошмалар арасында һәм лексик, һәм дә грамматик фәргләр вардыр. Биринчи гошмадакы «зиндан» сөзү, икинчидә «сандыг» илә әвәз едилмиш, топонимләр дә дәјишил-

[1] Гејд: Бурада бу вариантларын анчаг икиси верилмишдир. Бунлар һаггында әтрафлы мәлумат алмаг үчүн бах: Азәрбајчан дастанлары, I, Бакы, 1965, сәһ. 336, 337.

мишдир. Икинчи бәнд тамамилә јенидир. Биринчи гошмада бүтүн заман формалары индики заманла мәһдудлашыр, данышан елә бил сандығын һансы өлкәјә кетдијини билир, икинчи гошмада исә арзу форма үзәриндә гурулмуш, мүәјјән објектләрә кетмәси арзу олунмушдур. Бу ики гошманы бирләшдирән клише исә «ганлы дәрјаја» хитабдыр. Гошмаларын бириндә Зөһрә өз һалыны риторик суалла (Зөһрә нечә дөзсүн бу аһу-ваја), дикәриндә исә бәдии хитабла вә тә'јинлә (мән Зөһрәјәм, көзү даим ган јашлы) ифадә етмишдир. Һәр ики гошма дастандакы ситуасија илә сых бағлыдыр.

Ајры-ајры ашыглар тәрәфиндән топланмыш дастанлар мүәјјән нөгсанлара малик олур. Буна көрә дә онлар мүтәхәссисләр, наширләр тәрәфиндән редактә олунур. «Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары» китабынын гејд һиссәсиндә бу һагда мараглы мә'лумат вардыр. «Короғлу» епосунун бә'зи голларыны әввәл әрәб, сонра исә латын әлифбасы илә дәрч етдирән В. Хулуфлу сонунчу нәшрә белә бир гејд вермишдир: «Китабын әрәб әлифбасы илә чапында ашығын ифадәсини сахламышдыгса да, кәлмәләрин тәләффүзүнү олдуғу кими јазмамышдыг. Јени әлифба (икинчи нәшр) чапында да бундан имтина етдик. Чүнки Ашыг Һүсејн вә Ашыг Әсәд һәр икиси дә газахлы олдуғундан онларын тәләффүзүндә бир чох хүсусијјәтләр вардыр. Онларын тәләффүзү олдуғу кими јазылса иди, башга гәзаларын охучулары үчүн анлашылмасы чәтин оларды».

Јахуд дастанын Күрчүстандан топланмыш голу барәдә мә'лумат верән тәртибчи гејд едир ки, бу нүмунә Бакы Педагожи техникумунун мә'зуну Мәһәммәд Ибраһим Бидзинов тәрәфиндән Ахалтсха гәзасынын Полате кәнд сакини, халг ашығы Мәһәммәд Јусифзадә Қозајевдән јазылмышдыр. «Бу нағылда мәним вәзифәм мүмкүн гәдәр бә'зи јерләрдә имла сәһвини дүзәлтмәк вә бә'зән әһәмијјәтсиз ихтисарлар етмәк олмушдур. Азәрбајчан халг дилинә нисбәтән бунун дили гәлиб һесаб олунур. Анчаг оранын шивәсини вә тәләффүзүнү билмәдијимиздән јолдаш Бидзиновун јазысыны дәјишдирмәдик».[1]

Дастанлары сөјләјән ашыг, һеч шүбһәсиз, өз дөврүнүн әдәби дили илә аз вә ја чох дәрәчәдә бағлы олур. Мүасир дөврдә ашыглар радио вә телевизија, гәзет вә мәтбуат дилинин күчлү тә'сири алтындадыр. Лакин бу һеч дә халг данышыг дили, дастан дили илә әдәби дили ејниләшдир-

[1] Бах: Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары. Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1979, сәһ. 497, 498.

86336

М. С. Ордубади адына
Нахчыван Республика
КИТАБХАНАСЫ

мир. Дастан данышан ашыглар мүхтәлиф дөврләрдә формалашмыш дастанын стандарт чәрчивәсиндән кәнара чыха билмир. Бу, ејни заманда наширләрә дә аиддир. Дастан дилини билмәјән, дастанын стандарт формулундан хәбәри олмајан шәхс ону редактә едә билмәз. Әкс тәгдирдә дастан һекајәјә чеврилә биләр. Буна көрә дә дастанларын стандарт ифадәләринә, чүмләләринә хүсуси фикир верилир.

Бә'зән мүхтәлиф илләрдә чап олунмуш дастанларда лингвистик фәргләр олур. Лакин бунлар ејни ганун формулу дахилиндә чәрәјан едир.

1937-чи илдә чап олунмуш «Дастанлар вә нағыллар» китабына дахил едилмиш «Ашыг Валеһ», «Ашыг Әмраһ», «Новруз», «Шаһ Исмајыл», «Таһир Мирзә», «Мә'сум», «Алы хан вә Пәри ханым», «Ибраһим», «Дилсуз вә Хәзанкүл», «Сәјјад вә Сәадәт», «Гасым» дастанларынын, демәк олар ки, һамысы ејни гурулушлу чүмләләрлә башлыдыр.

«Гарабағ маһалынын Абдалкүлаблы кәндиндә Валеһ адлы бир ашыг вар иди. Ашыг Валеһ ел арасында мәшһур олан Шаһ Мәһәммәдин нәвәси иди. Ашыг Валеһин Сәмәнд адлы бир шәјирди вар иди (сәһ. *7*).

Әһмәд адлы ајы, күнү кечмиш бир гоча киши варды. Әһмәдин Әмраһ адлы бир гәшәнк оғлу варды. Әмраһ ушаглыгдан өз әмиси гызы Сәлимназа ад олмушду *(сәһ. 28)*.

Дијар-Бәкирдә Кәрәм адлы бир киши варды. Кәрәм кишинин мал-дөвләти чохду, јары синни кечмишди, һәлә бир өвлады јохду (сәһ. *51*).

Гәндаһар шәһәриндә Әдил адлы бир падшаһ вар иди. Әдил падшаһ о гәдәр вар-дөвләтли иди ки, дәрјалар мүрәккәб олуб, мешәләр гәләм олса онун дөвләтини һесабламаг олмазды (сәһ. *79)*.

Јәмәндә Хоча Әзиз адлы бир киши варды. Хоча Әзизин Мә'сум адлы бир оғлу вар иди. Мә'сум бөјүмүшдү. Евләнәси иди (сәһ. *143*).

Битлисдә Һачы Сәјјад адлы бир киши вар иди. Һачы Сәјјадын Мәһәммәд адлы бир оғлу, Пәри адлы бир гызы вар иди (сәһ. *159*).

Белә гурулуша башга дастанларда да раст кәлмәк олур. Бурада нәзәрә чарпан чәһәт будур ки, әһвалат гејри-мүәјјән заманда баш верир, гејри-мүәјјән шәхсләрдән бәһс олунур. Шәхсләрин гејри-мүәјјәнлијини билдирмәк үчүн «бир» гејри-мүәјјән сајындан (бир падшаһ, бир киши, бир ашыг, бир оғлу, бир гызы, бир шәјирд, бир гоча киши, бир гәшәнк оғлу), заманын гејри-мүәјјәнлијини билдирмәк үчүн исә «вар иди» формасындан истифадә едилмишдир.

1939-чу илдә нәшр едилмиш «Дастанлар» китабында башга үсулдан истифадә олунмушдур, јә'ни гејри-мүәјјәнлик башга бир стандарт формада верилмишдир. Китабә дахил едилмиш «Лејли Мәчнун», «Ашыг Гәриб», «Әсли Кәрәм», «Ашыг Тәһмираз» дастанлары исә ашағыдакы модел үзрә гурулмушдур.

«Кечмиш әјјам сабигләрдән, сизә кимдән вә нә јердән сөјләјим: Бағдад шәһәриндән. Бағдад шәһәриндә Фируз адында мәһшур бир тачир вар иди *(сәһ. 5)*.

Сизә кимдән, нә јердән данышым: Кәнчә шәһәриндән. Кәнчә шәһәриндә Зијад хан дејилән бир хан олурду (сәһ. *55)*.

Сизә кимдән вә нә јердән данышым: Тәбриз вилајәтиндән. Тәбриз вилајәтиндә Мәммәд Сәһдәјар адында бир киши варды *(сәһ. 131)*.

Махач шәһәриндә Заман адлы, синни кечмиш касыб бир киши вар иди (сәһ. *183)*.

Бурада јенә дә гејри-мүәјјәнлик апарычыдыр. Гејри-мүәјјәнлик *бир* сөзү илә (бир киши, бир тачир, бир хан) ифадә едилир. Бундан башга, суал-чаваб шәклиндә гурулмуш бу монологларда *ким, нә* гејри-мүәјјән әвәзликләриндән истифадә едилмишдир. Хәбәрләр исә јенә дә *вар иди* структуру илә ифадә едилмишдир.

Беш чилддә чап олунмуш «Дастанлар» китабында мүәјјән дастанлар «Устадлар белә дејирләр», «Устад белә рәвајәт едир» чүмләси илә башлајыр. Әввәл һаггында данышылмыш клишеләр дә вардыр. Дастанларын ајры-ајры нәшриндә фәргли вә охшар хүсусијјәтләр олса да, үмуми структур өзүнү көстәрир.

Демәли, дастанын топланмасы илиндән, јериндән, ашығын савад дәрәчәсиндән, наширин дастана «әл кәздирмәсиндән» асылы олмајараг дастана мәхсус мүәјјән хүсусијјәтләр вардыр ки, бунлар да хүсуси дил васитәләри илә верилир.

Дастанын дил илә бағлы олан ашағыдакы өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринә диггәти чәлб етмәк истәрдик:

1. Дастанлар, бир гајда оларағ, устаднамә илә башлајыр, дуваггапма вә ја чаһаннамә илә гуртарыр. «Устаднамә» бир тәрәфдән гәдим устадларын нәсилдән-нәслә вериб јашатмаг, бир тәрәфдән дә устаднамә дејилмиш һикмәтамиз афоризмләри, ағыллы мәсләһәтләри диннәјичиләрә чатдырмаг, онлары тәрбијә етмәк мәгсәдинә хидмәт едир».[1] Бу, устад сөзү демәкдир. Дидактик характерли бу ше'рләр

[1] *М. Һ. Тәһмасиб.* Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр), Бакы, 1972, сәһ. 62.

халг әдәбијјатынын башга жанрлары кими үмумијјәтә аид олур, «нә әкәрсән, ону бичәрсән», «палаза бүрүн, ел илә сүрүн» типли аталар сөзләриндә олдуғу кими, үмуми шәхсли чүмләләрлә ифадә едилир.[1]

Фүрсәт әлдә икән јахшылыг елә.
Һәмишә әлиндә ихтијар олмаз.
Кәл күвәнмә дөвләтинә варына,
Мала, мүлкә, өмрә е'тибар олмаз (АД сәһ. 101)

Икинчи шәхсә мүрачиәтлә дејилмиш бу нәсиһәтләр һамыја аиддир. Грамматик гурулуш е'тибарилә үмуми шәхсли чүмләләрдир.

Устаднамәләрин мүәјјән гисми үмуми, мүчәррәд анлајышлара: дәли көнүл, адам оғлу, гадир аллаһ, үмуми: «сәнә», ај ағалара хитабән дејилир. Үмумијјәтлә, устаднамәләрдә үмумилик билдирән, нәсиһәтә хидмәт едән лексик вә грамматик васитәләрдән кениш истифадә едилир. Устаднамәләр бир-биринә «Устадлар устаднамәни бир демәз, ики дејәр, биз дә дедик ики олсун», «Устадлар устаднамәни ики демәз, үч дејәр, биз дә дејәк үч олсун» чүмләләри илә бағланылыр.

2. Дастанларда устаднамәләрдән сонра (бә'зи дастанларда устаднамә олмур) баш образын анадан олдуғу јер вә аиләси һаггында мә'лумат верилир. Бу мә'луматлар рәвајәтләрдән ибарәт олур. Она көрә дә дилин истәр лексик, истәрсә дә грамматик гурулушунда рәвајәт билдирмәјә хидмәт едән васитәләрдән истифадә едилир. Бу һагда јухарыда данышылмышдыр. Лакин бурада да бу мәсәләјә бир даһа гајытмағы лазым билирик. Бу да бир һәгигәтдир ки, рәвајәтләрдә лексик ваһидләр грамматик васитәләрә нисбәтән касыбдыр. Дастанларда бу, әсасән, грамматик васитәләрлә тамамланыр: «Кечмишдә Араз чајы саһилиндә Дири дағы дејилән јердә Фәрәмәз бәј адлы бир бәј олурмуш. Бу бәјин чохлу мал-дөвләти олмуш, анчаг зүрјәти јохмуш» («Гурбани» дастаны, АД., 1, *сәһ.* 79). Бурада гејри-мүәјјәнлијин ифадә васитәси «кечмишдә» вә «бир» сөзләри илә ифадә олунмушдурса да, бунлар фе'лин рәвајәтли кечмиши илә тамамланмышдыр.

Мүәјјән дастанларда гејри-мүәјјәнлик анчаг лексик васитә илә ифадә олунур.

«Кечмиш әјјам—сабигәләрдән сизә кимдән вә нә јердән сөјләјим: Бағдад шәһәриндән. Бағдад шәһәриндә Фируз

---

[1] Бах: Азәрбајчан дилинин грамматикасы. II һиссә (синтаксис). Бакы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1959, сәһ. 278.

адында мәшһур *бир* тачир вардЫ» (Д. *сәһ. 5*). Бурада «кечмиш әјјам—сабигәләрдән» бирләшмәси вә «бир» сөзү васитәсилә гејри-мүәјјәнлик лексик јолла ифадә едилмишдир.

Мүәјјән дастанларда лексик гејри-мүәјјәнлик шәхсә, грамматик гејри-мүәјјәнлик исә һөкмә, фикрә аид олур:

Дијарбәкирдә Кәрәм адлы бир паша вар иди.[1]

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр дә дастанларда рәвајәтин јаранмасына хидмәт едир:

Белә рәвајәт едирләр ки, Гараман шәһәриндә ики гардаш вар иди (МД., *сәһ. 24*); Нәгл едирләр ки, кечмиш заманларда Кәнчә шәһәриндә Зијад адлы бир хан јашајырмыш (МД., *сәһ. 71*).

Бурадакы «белә рәвајәт едирләр», «нәгл едирләр» гејри-мүәјјән чүмләләрдир.

Дастанларда «Устад», «Устадлар» сөзләри мүбтәда кими ишләнир, лакин бунлар мәзмунча үмуми, гејри-мүәјјәндир:

Устадлар белә дејирләр ки, баш Худафәрин көрпүсү илә Араз-Күр говшағы арасында Араз боју једди јүз јетмиш ики ев јашајырды (АД., 1, *сәһ. 4*); Устад белә рәвајәт едир ки, Гараман шәһәриндә ики гардаш вар иди (АД., 1, *сәһ. 102*).

Дастанларда гејри-мүәјјәнлијин мүхтәлиф шәкилдә ифадә едилмәси, һәтта ејни дастанын мүхтәлиф илләрдә чап олунмуш нәшрләриндә мүхтәлиф формаларынын ишләдилмәсинә бахмајараг, бунлар мәсәләнин маһијјәтинә хәләл кәтирмир. Әксинә, ејни анлајышы ифадә етмәк үчүн дастанларда мүхтәлиф формалардан истифадә олундуғуну билдирир. Бунлар бир тәрәфдән дастан дилинин зәнкинлијинә, дикәр тәрәфдән дә мүхтәлиф формаларын ејни вәзифәни јеринә јетирмәсинә аид хүсусијјәтләрдир.

3. Дастанларда устаднамә вә рәвајәт һиссәсиндән сонра дастан гәһрәманына адгојма һиссәси кәлир. Әлбәттә, бу, бүтүн дастанларда олмаса да, чохларында вардыр. Бә'зи дастанларда ад гәһрәмана башгалары тәрәфиндән верилир, бә'зиләриндә исә гәһрәман өзүнә ад гојур. Дастанларда белә бир ән'әнә «Китаби-Дәдә Горгуд»дан башлајыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында «Дирсә хан оғлу Буғачын бојуну бәјан едир» бојунда Дирсә ханын оғлуна Буғач адынын верилмәси оғланын буғаја галиб кәлмәси илә бағлыдыр. «Оғлан буғанын алнындан јумруғуну кедирди, јолундан совулду. Буға ајаг үстүндә дурамады, дүшдү,

[1] «Новруз» дастаны, АД., 1, сәһ. 152.

тәпәсинин үстүнә јыхылды. Оғлан бычағына әл вурду. Буғаныи башыны кәсди.

Оғуз бәјләри кәлиб оғланын үстүнә јығнаг олдулар. Тәһсин дедиләр. Дедим Горгуд кәлсии бу оғлана ад гојсун. Сәнин оғлунун ады Буғач (хан) олсун». (Китаби-Дәдә Горгуд, *(сәh. 19, 20.)*

«Короғлу» дастанында да ад мүәјјән имтаһанла әлагәдар верилир. Дастанда адгојма сәһнәси белә тәсвир едилир.

«—Бала, ај кечәр, ил доланар, сәнин адын мәғрибдән мәшригәтән бүтүн дүнјада мәшһур олар. О көпүкдән сәнин голларына гүввәт, өзүнә дә шаирлик верилди. Бир сәнин сәсинә, нә'рәнә елә бир гүввәт кәләчәк ки, Исрафилин сури онун јанында милчәк вызылтысы олачаг. Бәјләр, ханлар, пашалар сәнин адын кәләндә горхудан диз чөкәчәкләр. Нә гәдәр ки, мисри гылынч сәнин белиндә, сән дә Гыратын белиндәсән, өзүн дә Чәнлибелдәсән, сәнә һеч кәс дов кәлә билмәјәчәк. Анчаг бу һәндәвәрдә мәшһур бир гачаг вар, адына Дәли Һәсән дејирләр. Өзүнү бирчә ондан көзлә. Кет, сәнин адыны Короғлу гојдум (К., *сәh. 15.*)

Фолклор мүтәхәссисләри белә фикирдәдирләр ки, «Короғлу» ады Алы кишинин көзләринин чыхарылмасы илә бағлы дејилдир. Садәчә олараг, көку мә'лум олмајан сөзә һагг газандырмаг үчүн Алы кишинин көзләринин чыхарылмасы сонрадан дастана әлавә едилмишдир. М. Һ. Тәһмасиб јазыр:

«Короғлу илә Дәли Һәсән» голунда Короғлу өзүнү нишан вермәк үчүн дејир:

> Адымы сорушсан бил, Рөвшән олу,
> Атадан, бабадан чинсим Короғлу!

Демәк, бу ад она атасынын көзүнүн чыхарылмасына көрә верилмәмишдир. Бу нәсил, чинс, сој, бәлкә дә гәбилә, тајфа, сүлалә адыдыр.[1]

Мәһәммәд Һатәми Тантәкин «Короғлу» сөзүнү одла бағлајыр,[2] Мирәли Сејидов исә «Короғлу»ну кор дағ култунун, дағ танрысынын оғлу һесаб едир. «Короғлу» јаранаркән о, әввәлләр кор кишинин, мифоложи мә'нада Дағ руһунун, Дағ танрысынын руһу олмушдур.[3]

---

[1] *М. Һ. Тәһмасиб.* Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр) Бакы, 1972, сәh. 145.

[2] *Мәһәммәд Һатәми Тантәкин.* «Короғлу—од оғлу». Бакы, «Улдуз» журн., 1967, сәh. 63.

[3] *Мирәли Сејидов.* Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында. Азәрбајчан журн., 1978. № 3, сәh. 199, 200.

«Таһир вә Зөһрә», «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб», «Гурбани», «Лејли вә Мәҹнун», «Шаһ Исмајыл», «Хан чобан» вә с. дастанларда да адгојма сәһнәләри вардыр.

Дастанда иштирак едән гәһрәманын (гәһрәманларын) әсл`ады олур. Онларын өзләринә көтүрдүкләри ад исә онун ашыглыг (поетик) адыдыр. «Әсли-Кәрәм» дастанында оғланын ады Маһмуддур, гызын ады исә Мәрјәмдир. Лакин бунларын бәдии образ кими адлары Әсли вә Кәрәмдир. Тәрланы итмиш Маһмуд тәрланыны ахтараркән бағда Мәрјәмә раст кәлир. Маһмуд тәрланыны Мәрјәмдән алмаг истәјәндә Мәрјәм дејир:

Мән билирәм бу тәрланын ишини,
Кәрәм ејлә, тәрланыны кәл апар!
Тәрлан кәрәк јесин овун дөшүнү,
Кәрәм ејлә, тәрланыны кәл апар!

Мәрјәм өзүнү белә тәгдим едир:

Әсли дедин, көзәлләрин көзүјәм,
Ашыгларын сөһбәтијәм, сөзүјәм.
Адым Мәрјәм, Гара кешиш гызыјам,
Кәрәм ејлә, тәрланыны кәл апар!

Бурда кәрәм сөзү лүтф, мәрһәмәт, чөмәрдлик;[1] Әсли исә һәгиги, доғрулуг, илк әсас мә'наларындадыр.[2] Сөзләрин бу мә'наларындан чыхыш едән Маһмуд дејир:

«Мән истәјирәм ки, сәнин адын Әсли олсун. Мәрјәм көрдү ки, Маһмуд әл чәкмәјәҹәк, чар-начар разы олду.

Маһмуд деди:

— Инди ки, сән мәним сөзүмү јерә салмадын, адыны Әсли чағырмаға разылыг вердин, бундан сонра сән дә мәним адымы Кәрәм чағыр.

Мәрјәм бу сөздән хошһал олур вә сөзүнү белә тамамлајыр:

Бүлбүлләр охујар баһарын фәсли,
Көзләрин олубду ҹанымын гәсди,
Адым Мәрјәм иди, сән гојдун Әсли,
Кәрәм оғлан, *кәрәм* ејлә, гушун ал!
(МД, сәһ. *73—74*)

Бу сон мисрадакы сөз ојунунда биринчи Кәрәм хүсуси исим, икинчи исә үмуми исимдир.

Әкәр «Әсли вә Кәрәм» дастанында бәдии (образлы) ады гәһрәманлар сечирсә, «Ашыг Гәриб» дастанында «Гә-

---

[1] Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти. Бакы, 1966, сәһ. 284.
[2] Јенә орада, сәһ. 195.

риб» ады мүәјјән мәчлисдә мејдана чыхыр. Өз бутәси далынча вәтәниндән дидәркин дүшүб доланан гәриб ашыг Гәриб адланыр. Бу, дастанда белә верилир:

«Бу шәһәрдә Күлоғлан дејилән бириси варды. Бу мәгамда о, әли сазлы кәлиб гәһвәханаја чыхды, бир-ики һәтәрәнпәтәрән дедикдән сонра деди:

— Көрәсән, бу Тифлис шәһәриндә мәним габағыма бир ашыг чыха биләрми?

Еллик јербәјердән галхыб дедиләр:

— Күлоғлан, сазыны вур голтуғуна вар кет, сән Гәрибин габағында һеч бир иш көрә билмәзсән.

Күлоғлан деди:

— Һаны о гәриб?

Белә дејәндә Гәриб чыхыб габаға, алыб сазын синәсинә деди» (*МД., сәһ. 174*).

Шәһәрбәшәһәр, кәндбәкәнд кәзәрәк кәлиб Тифлис шәһәринә чыхан Рәсулу һамы гәриб шәхс кими танысыр. Бурада субстантивләшмә јолу илә гәриб Рәсул әвәзинә Гәриб ады јараныр.

Мүәјјән дастанларда ушаг анадан оландан сонра, бә'зән исә анадан олмамыш бир пирани шәхс тәрәфиндән она ад верилир.

«Гурбани» дастанында адгојма белә тәсвир олунур:

«Мирзалы хана мүждә кетди. Мирзалы хан олуб-галаныны хәрч еләјиб ач гарынлары дојдурду, чылпаг әјинләри кејдирди. Сонра ушаға ад гојмаг истәдиләр. Бир ағыллы гоча киши кәлиб деди:

— Оғланын адыны мән гојдум Гурбани. Чүнки буну гурбанла тапыбсыныз» (*МД., сәһ. 205*).

«Шаһ Исмајыл» дастанында ушаг анадан олмамыш она ад гојулур:

«Деди—Бу алманы сој, габығыны гулунлуғундан бала доғмајан гәмәр нишан мадјана вер; өзүнү дә ики гисим елә, бир гисмини сән је, бир гисмини дә арвадын јесин. Чох кечмәз ки, бир оғлун олар. Оғланын адыны Шаһ Исмајыл гој, гәмәр нишан мадјанын да бир гулуну олар. Онун да адыны Гәмәрдај гој» (*Д.Н., сәһ. 792*).

Мүәјјән дастанда әсас адла јанашы мүәјјән ләгәб дә ишләнир. Образ бунунла фәрдиләшир. «Таһир вә Зөһрә» дастанында Таһирин ләгәби Мирзәдир:

«Молла Таһири ушаглара хәлифә тә'јин еләди ки, она көмәкчи олсун. О вахтдан Таһири Таһир Мирзә чағырмаға башладылар» (*МД., сәһ. 26*).

4. Һәр бир дастанда шәрти мә'нада драм әсәрләриндә олдуғу кими, ајры-ајры сәһнәләр, романда олдуғу кими,

мүәјјән фәсилләр, һиссәләр олур. Бу һиссәләри ашыг мүәјјән чүмләләрлә бир-биринә бағлајыр. Дастан дилинә мәхсус стандарт чүмләләр јараныр.

«Анасы Зөһрәјә тәсәлли вермәкдә олсун, сизә кимдән дејим, кимдән хәбәр верим—Таһир Мирзәдән», «Евдә Кәрәм Әсли дејиб кизли-кизли ағламагда олсун, сизә Зијад хандан хәбәр верим», «Кәрәм зар-зар ағламагда олсун, сизә хәбәр верим Зијад хандан», «Кәрәм Тифлиси долашмагда олсун, ешидин кешишдән», «Кешиш бурада галсын, сизә хәбәр верим Кәрәмдән» вә с.

Бу чүмләләр дастанын ајры-ајры епизодларыны бир-биринә бағламагла јанашы, ашыгла (данышанла) чамааты (мәчлиси), динләјичиләри бир-биринә бағлајыр. Бунлар, бир нөв, ашыгла чамаат арасындакы чанлы көрпүдүр. Белә чүмләләрдә данышан 1-чи шәхсин тәки (верим, дејим), мүрачиәт олунан шәхс исә 2-чи шәхсин чәмидир (сизә). Бир әһвалатдан, епизоддан башгасына кечид үчүн васитә олан бу чүмләләр дастандакы јекнәсәглијин гаршысыны алыр, ашыг чамаата башга бир епизода кечдијини хәбәр верир.

5. Дастаны ашыгсыз, ашығы исә сазсыз тәсәввүр етмәк чәтиндир. Дастанда ашыгла башга сурәт арасында сөһбәт анчаг сазла олур. Саз олмајанда исә башга васитәләрдән истифадә олунур. Ашығын сөзә башламасы (гошма охумасы, фикринин сөјләмәси) ашағыдакы стандартларла верилир:

«Кәрәм онун сөзүнү јерә салмады, алды көрәк нә деди»., «Алды Кәрәм, көрәк онлардан нә сорушду», «Алды Кәрәм көрәк нә деди», «Кәрәм карваны көрәндә Әсли јадына дүшдү, алды сазы синәсинә басды, көрәк нә деди», «Зөһрә давам кәтирмәди, көзләринин јашыны ахыда-ахыда сачларыны синә саз ејләјиб, алды дүбарә деди», « Елә бир аз отурмушду ки, Зөһрә өзүнү она чатдырыб, једди һөрүк сачындан бир тел ајырды, синәсинин үстүнә басыб, алды көрәк нә деди», «Өзүнү јетириб онун јанына, саз јеринә синәсинә бир ағач парчасы басды, алды көрәк Зөһрә оннан нечә сорушду?» вә с.

Ики шәхс арасындакы дејишмә исә *алды Кәрәм; алды гыз; алды Виран; алды Гурбани; алды ашыг Салеһ* гурулушу үзрә кедир:

Алды ашыг:

Утанмадын кәлиб кирдин мејдана,
Бу мејданда әркан олур, јол олур.
Инди о дүнјаны көстәррәм сана,
Бу мејданда говга олур, зор олур,

Алды Гəриб:

Кəл мəнимлə сəн дə кирмə мејдана,
Мəлом дејəн мəним кими сəрт олур.
Устад исəн кəл шичитмə кəндини,
Бу мејдандан гуртаранлар мəрд олур.

Саз олмајанда исə дикəр васитəлəрдəн истифадə олунур:

Агчагыз снјаһ теллəриндəн үч тел ајырыб саз едиб, көрəк Гəриби нечə ојадыр?

Əлбəттə, дастан дилинə мəхсус сəчијјəви хүсусијјəтлəр бунларла битмир. Лексик вə грамматик хүсусијјəтлəр бу өзүнəмəхсуслуғу тамамлајыр, дастанларын дил хүсусијјəти һаггында там тəсəввүр јарадыр.

ДАСТАН ДИЛИНИН ЛЕКСИК ХҮСУСИЈЈƏТЛƏРИ

Дастан дилинин лексикасында ашағыдакы үч хүсусијјəт габарыг шəкилдə көзə чарпыр:

а) дастан дилинин өзүнəмəхсус лексикасы; б) архаизмлəр; в) диалектизмлəр.

а) Дастан дилинин өзүнəмəхсус лексикасы

Мүəјјəн сөзлəр вə терминлəр дастан дилинин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Бу о демəкдир ки, үмумхалг данышыг дили əсасында формалашан дастанларда үмумишлəк сөзлəр, ифадəлəр вə бирлəшмəлəрлə јанашы, елə сөзлəр, ифадəлəр вə бирлəшмəлəр дə ишлəнир ки бунлара халг əдəбијјатынын башга жанрларында раст кəлмəк олмур, ја да чох аз һалларда раст кəлмəк олур.

Јухарыда гејд етдик ки, бүтүн дастанларда, вариантларда топланмасы вə нəшр илиндəн, ким тəрəфиндəн данышылмасындан асылы олмајараг, бунлары бирлəшдирəн үмуми штрихлəр, «ортаг јерлəр» олур. Мəһз бу ортаг јерлəрин көмəјилə дастан нəсилдəн-нəслə кечир, ону бир жанр кими халг јарадычылығынын башга нүмунəлəриндəн фəрглəндирир. Бу «ортаг үнсүрлəрин» мүəјјəн һиссəси онун лексикасынын пајына дүшүр. Мəзмунундан, тəснифиндəн асылы олмајараг бу сөзлəр бүтүн дастанларда ишлəнир.

Дастан дилинин лексикасына илк əввəл «дастан» сөзүнүн өзү дахилдир. «Дастан» сөзү əдəбијјат тарихимиздə һадисə, əһвалат, тəсвир, тə'риф, тəрчүмеји-һал, һəтта тарих вə с. кими мə'наларда ишлəнмишдир. Бу сөз хүсуси жанрла əлагəдар ишлəнир, бу ад ону башга жанрлардан фəрглəндирир.

Дастан нәср вә нәзм һиссәсиндән ибарәтдир. Фолклор әдәбијјатында дастанын нәср һиссәси «јурд» адланыр. Доғрудур, бу термин (јурд) дастанын лексикасына дахил дејилдир, лакин дастанын гурулушу илә әлагәдардыр.

Дастанлар ашыглар тәрәфиндән гошулур, онун әсас образы ашыг олур. Бу мә'нада дастанлар ашыгларын фәалијјәтиндән, онларын башына кәлән мачәралардан бәһс едән бәдии әсәрләрдир. Ашыг дастанын әсас иштиракчысы олдуғу үчүн бу сөз тез-тез ишләнир, дастан дилинин фәрдиләшмәсиндә, мотивләшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр:

Ашыг Валеһ көрдү севкилиси Сәнәм бир нечә гыз илә тојдан кәлир. (ДН., *сәһ. 12*); **Ашыг**, бизә бир дастан сөјлә, кечмишин јерини дејәк (Д., сәһ. 79); Оғул, **ашыглар** мә'рифәтли олур. (АД., 1, *сәһ. 67*); **Ашыг** Чунун бир дә дөнүб Никар ханыма разылыг еләди (К., *сәһ. 52*).

Дастанларда, хүсусилә мәһәббәт дастанларында «ашыг» сөзү илә јанашы «һагг ашығы» бирләшмәси ишләнир:

— Дәдә, мән һеч зад еләјә билмәдим. О, **һагг ашығыдыр** (АД., 1, *сәһ. 53*). Һамы јербәјердән Кәрәми һагг **ашығы** дејиб, тәсдигләди (Д., *сәһ. 122*).

М. Һ. Тәһмасиб белә һесаб едир ки, «ашыг» титул-ад сөзү, шүбһәсиз, әрәб дилиндәки «ешг» сөзү илә бағлыдыр. Дикәр тәрәфдән дә бу сөз түрк дилләриндәки «ашыламаг» фе'линдән *ыг* шәкилчиси илә јаранмышдыр—аш-ыг.[1] Ашығы «сазсыз» тәсәввүр етмәк чәтиндир. Буна көрә дә саз дастанларда чох ишләк сөздүр.

«Кәрәм Әсли ханы она көрсәдиб, **сазыны** дөшүнә басыб, көрәк Әсли ханын шә'нинә нә дејәчәк (Д., сәһ. 81); Телли ханымын көзәллији ашыг Чунуну елә валеһ еләмишди ки, **сазыны** ашырыб деди» (К., *сәһ. 53*).

Ашыгларын өјрәндији вә өјрәтдији шәхсләр олур. Бунлардан бири дастанларда «Устад», дикәри исә «шәјирд» адланыр.

«Устад» сөзү һәм сифәт, һәм дә субстантивләшмиш исим кими ишләнир. Мараглыдыр ки, «Устад» сөзү, анчаг уста ашыг мә'насында, «уста» исә һәм сырави ашыг, һәм дә дүлкәр, саздүзәлдән мә'насында сабитләшмишдир.

Уста деди: Оғул, мәним сәнәтим саз бағламагды.

Аббас деди: **Уста**, ејби јохду, чаваб вермәсәм дә, ичазә вер керисини дејим (АД., 2, сәһ. 10).

Уста, ичазә вери шакирдләримиз бејтләшсинләр (АД., 2, *сәһ. 122*); Дур, бунун шакирдинин дә, **устасынын** да сазыны әлиндән ал (АД., 2, сәһ. 122); Мән ашыг Валеһ кими уста-

---

[1] *М. Һ. Тәһмасиб.* Көстәрилән әсәр, сәһ. 41.

дын габағында бу маһалда ашыглыг еләјә билмәрәм (Д., сәһ 6); **Устадлар** устаднамәни бир јох, ики дејәрләр (*МД., сәһ. 24*).

Дастанда ишләк олан бу сөзләр мүәјјән бир мәтни фәрдиләшдирир, дастанлашдырыр:

— **Ај уста,** сәнлә чох јолдашлыг етмишәм, мәни бағышла, сән мәнә јахын уста олмусан, амма даһа сәндән ајрылыб тәк ашыглыг еләмәк истәјирәм. **Ашыг** Валеһ Сәмәддән ајрылыг сөзүнү ешидиб деди:

— Мән сәнә изин вермирәм, өзүн кедирсән, кет. Ахырда пешман оларсан. Башачан шәјирдлик еләјиб уста олмамысан (Д., *сәһ. 7*).

Дастанларда «устад» сөзүндән әлавә «устаднамә» сөзү дә ишләнир. «Устаднамә» һәр дастанын әввәлиндә ишләнән тәрбијәви характерли гошмалардыр.

Дастанларын дилиндә чох ишләк олан сөзләрдән бири дә «бута»дыр. «Бута» сөзү әсасән мәһәббәт дастанларында ишләнир. «Бута» ики кәнчи бир-биринә бағлајан, бир-биринә јухуда нишан верән гејри-реалваситәдир. Бу, чохмә'налы сөз олуб дәвә, гөнчә, күл, будаг, нишан, һәдәф мә'налары верир. Шүбһәсиз ки, дастанларда бу сөз «нишан» мә'насындадыр.

«Онун јухусуна Кәнчә шәһәриндә Зијад ханын гызы Пәриханым кирди. Пәриханымын әлини Гурбанинин әлинә вериб, онлары бир-биринә бутә еләдиләр (АД., 3, *сәһ. 207*).

«Бута» сөзүндән дүзәлдилмиш бир чох сөзләр дастанларда ишләнир: бута вермәк, буталамаг, буталы, бута еләмәк;

— Рәсул, бу гыз тифлисли Сән'анын гызы Шаһсәнәмдир, буну сәнә бута верирәм (МД., сәһ. 170)

Дастанларын сонунда, әкәр гәһрәманлар мурадына чатырса, дуваггапма, мәһв олурларса чаһаннамә илә битир:

Карван јола дүшәндә бир ашыг сазыны дөшүнә басыб, Гурбанинин бурадакы тојуну бу дуваггапма илә бағлады (*МД., сәһ. 258);* Устад бир ашыг бу ашиги-мә'шугәни јад еләди, бу чаһаннамә илә дастаны битирди (МД., сәһ. 165).

Дастан дилинин өзүнәмәхсуслуғундан данышаркән «хан» сөзүндән хүсуси данышмаг лазымдыр. Чүнки муасир дилдән фәргли олараг «хан» сөзү һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара мүрачиәт заманы ишләнир.

Зијад хан деди:

— Оғлум, бу күн сәбр елә, сабаһ кечинин гојдуғу играр тамамды (АД., 2, сәһ. 16).

Ашды кетди гарлы дағын далына,
Хан, Әсли јадыма дүшдү, ағларам,

Һеч тәбибләр чарә етмәз дәрдимә,
Хан Әслим јадыма дүшдү, ағларам.
(АД., 2, сәһ. 16)

«Зијад» сөзүнүн ханла ишләнмәси тәәччүб доғурмур, лакин «Әсли» сөзүнүн ханла ишләнмәси адама гәрибә көрүнүр. Бу сөзүн (хан) гадын ады илә јанашы ишләнмәси тарихи ән'әнә илә бағлыдыр. Һал-һазырда бир чох гадын адларынын тәркибиндә хан сөзүнә раст кәлирик. Мәсәлән: Ханбикә, Хансәнәм, Ханбачы вә с.

Бир аз керијә кетсәк ајдын олур ки, хан сөзү бөјүклүк, әзәмәтлилик символу кими гадын адларынын тәркибиндә бүтүн түркдилли халгларда ишләнибдир: Торахан, Үчисхан вә с.[1]

М. Ә. Сабирин ашағыдакы бејтләриндә дә «хан» сөзү гадына мүрачиәт мәгамында ишләнмишдир:

Хан бибим фалчы, нәнәм бағ тохујан,
Биздә һаша јох иди бир охујан.

Чатлајыр, хан бачы, гәмдән үрәјим,
Говушур лап ачығымдан үрәјим.

«Хан» сөзүнүн гадына мүрачиәтлә ишләнмәсинә «Әсли вә Кәрәм» дастаны илә јанашы «Әмраһ» дастанында да раст кәлмәк олур.

Гәләм ојнајыр назлы јарын гашында.
Ејиб јохду додағында, гашында,
Хан Сајаднан газлы көлүн башында,
Биздән јара хәбәр верин инди, дурналар!
(Азәрбајчан фолклору антолокијасы, II, сәһ. 118).

Әлбәттә, дастан дили үчүн характерик лексика бунунла битмир. Дастанда јухарыда садаланан сөзләрлә јанашы: **сазбәнд, саздүзәлдән, саз бағлајан көјнәк** (сазын көјнәји), **гыфылбәнд, дејишмә, нағыл, устад, дил, тилсим, тилсимбәнд, мағара, ешг бадәси, јетим-јесир, гарабаш, шакирд** (шәјирд), **фал, фалабахан, мәчлис, пејда олмаг, гасид, бағлама, бағлашмаг** (шәрт кәсмәк), **бејтләнмәк, тәзанә, мејдан суламаг, мејдан, пәри аға** (ағасындан чам ичиб), **јахмаг** (көнүл јахмаг јахшы шеј дејил), **верки кәлләкөз гүлбечә, һәрбә-зорба** кими типик сөзләр ишләнир ки, бунлар дастан лексикасынын әсасыны тәшкил едир.

Дастан дилинин лексикасына мәнсуб хүсусијјәтләрдән ән башлычасы сөзләрин мә'нача дәјишилмиш формасында, рәмзләр шәклиндә ишләдилмәсидир. Мәсәлән

---

[1] Бах: Э. *Р. Тенишев*. Уйгурские тексты. М., «Наука», 1984.

Мејдан сөзү ики мә'нада: 1) мәһәббәт дастанларында сөз мејданы, 2) гәһрәманлыг дастанларында исә вуруш мејданы мә'насында ишләнир:

— Әкәр ашыг исән бу мејдана кәл! (Д, *сәһ. 9;* **Нә'рә** чәкиб бу мејдана кирәндә (К., *сәһ. 66*).

Бағламаг. Бу сөз дастанларда даһа чох сөзлә бағламаг мәнасында ишләнир:

Зәрникар әһд еләмишди ки;—ашыгларла дејишәчәјәм, һәр ким мәни бағласа она кедәчәјәм (Д., *сәһ. 8*).

Алмаг. Бу фе'л дастанларда ики мә'нада ишләнир:

1) Көтүрмәк. 2) Ешитмәк.

Көтүрмәк мә'насында алмаг фе'ли ашыг сөз демәк истәдији заман сазы көтүрмәк анында ишләдилир. Демәк олар ки, бу мә'нада һәмин фе'л дастанларда стандартлашмышдыр:

Алды ашыг Валеһ нә деди: **Алды** ашыг Һүсејн, алды гыз, алды Муғум, алды шаһ вә с.

Јарпаг. Дастанларда бә'зән мисра, бә'зән дә гошма мә'насында ишләнир:

«— Күлоғлан, дөрд јарпаг сөз дејәчәјәм, чавабыны верә билсән, мән бурадан бирбаша Тәбризә гајыдачағам вә ашыглыг сөзүнү үстүмдән көтүрәчәјәм. Әһли-мәчлис разы олду, көрәк нә деди:

Күлоғлан чаваб верә билмәди. Гариб алыб икинчи **јарпағыны** көрәк нечә деди (*МД., сәһ. 174*).

Сөз—бу лексик ваһид дастанларда һәм сөз, һәм дә ше'р парчасы, гошма мә'наларында ишләнир. Һәр бир гошмадан сонра: сөз тамама јетиб... (Шаһсәнәм бир гәдәр тохтаг тапыб өз отағына чәкилди), (*МД., сәһ. 177*); Сөз тамам олду. (Бир күн јол кәлдикдән сонра бир булаг башында бир дәстә гыз-кәлинә туш олдулар), (АД., 2, *сәһ. 62*) вә с.

Бадә. Дастанларда ја ешг бадәси, ја да бадә ишләнир: Икинчи һалда бадә бута сөзүнүн синонимидир. Чүнки дастанларда әсасән бута бадә илә ичилир.

«Дејир билмирәм, јухуда мәнә бадә ичирдибләр, бута верибләр, кедәчәјәм бутанын далынча» (*МД., сәһ. 210*).

Дастан лексикасынын мүәјјән һиссәсини рәмзләр, символлар тәшкил едир. Бу исә дастанын гајәси илә сых бағлыдыр.

«Азәрбајчан дастанлары» китабында бу һагда белә јазылыр: «...Бу јазылардан ајдын көрүрүк ки, «Гурбани» дастаны әслиндә рәмзи, мәчази бир әсәр олмушдур. Диггәт едилсә, дастандакы јер вә адам адларынын да һамысы

рәмзи мә'наларла әлагәдардыр. «Гурбани бутаны пирдә алмышдыр. Аби-көвсәрдән, нурдан ибарәт олан бадәни она Әли ичиртмишдир. Онун севкилисинин ашкар ады Пәри, әсл ады исә һәм дә аллаһ-мә'буд олан Никардыр».

Әлбәттә, дастанларда ишләнән рәмзләрин һамысы ејни маһијјәт дашымыр. Бу да онларын лексик ифадәсинә тә'сир едир. Дастанларда ишләнән рәмзләрин вә онларын лексик васитәләринин ашағыдакы формаларыны көстәрмәк олар:

а) Дастан гәһрәманынын илк фәалијјәт дөврүндә сазы олмур, ашыг кими танынмыр, сөзүнү демәк үчүн «лору» лексикадан истифадә едир: мәсәлән: саз ја чөмчәјә, ја да лимчәјә охшадылыр.

Гурбани деди:

— Дәдә, бир башы лимчә, бир башы чөмчә олса, дәрдими сизә сөјләрәм.

Дәдәси деди:

— Оғул, бир башы лимчә, бир башы чөмчә нә демәкдир? Сән мәнимлә лап гарға дили данышырсан.

Гурбани деди:

— Дәдә, она һәм дәм, һәм дә гәм чөмчәси дејәрләр.

О каһдан дәмә чалыр, каһдан гәмә (АД., 1, *сәһ. 10*). Мәнә бир чөмчә, бир мизраб кәтирин, дәрдими дејим (МД., *сәһ. 263*).

б) Икинчи груп рәмзләр дини көрүшләрлә бағлыдыр.

— Оғлум, сөјлә көрүм сәфәрин һарадыр?

Ашыг Валеһ Мә'сум әфәндинин саламыны алыб деди:

— Әми, сәфәрим кандан мәканадыр.

Мә'сум әфәнди деди:

— Оғлум, кан кандыр, мәкан нәдир?

Ашыг Валеһ деди:

— Кан бу дүнја, мәкан о дүнјадыр (Д., *сәһ. 13, 14*).

— Оғул, һардан кәлиб, һара кедирсән?

Гурбани деди:

— Әми, кандан кәлиб, мәкана кедирәм.

Салеһ сөвдајар сорушду:

— Сән бир тикә ушагсан. Нә билирсән кан нәдир, мәкан нәдир?

Гурбани она деди:

— Әми, кан бу дүнјады, мәкан о дүнја (МД., *сәһ. 212*).

Бу сајаг суал-чаваблара дастанларда тез-тез раст кәлмәк олур.

в) Дастан лексикасында үчүнчү груп рәмзләрә сајларын субстантивләшмәси илә јаранан сөзләр, хүсусилә «гырхлар» мисал ола биләр. Буна бир сыра дастанларда ејни мә'нада раст кәлмәк олур.

«Ашыг Гәриб» дастанындан:

Ичмишəм гырхлар чамындан,
Кечəрəм инди чанымдан.
Сарв ағачынын көлкəсиндəн,
Гəриб ојанмаз, ојанмаз (МД., сəh. *184*).

«Гурбани» дастанындан:

Гурбани дер, арајыбан тапмышам,
Гырхлар мəчлисиндəн бир пај тапмышам.
Кə'бəдəсə мəн дə бирин јапмышам,
Мин көнүлдəн бир јол кедəр о бурча (МД, сəh. 210).

Гырхлар чамы, гырхлар мəчлиси, гырхлар əли вə бу кими тəркиблəр мүəјјəн дастанларда чох ишлəкдир. Дастанларда белə ифадəлəрин ишлəнмəси дини тəблиғлə бағлыдыр. М. h. Тəhмасиб јазыр: «40» рəгəми бир тəрəфдəн чохлуғу, јашда гочалыг рəмзи олмасы, дикəр тəрəфдəн лə Мəhəммəдин бу јашда пејғəмбəрлијə чатмасы мəсəлəси илə бағлыдыр.[1]

«40» сајынын дини тəблиг мəгсəдилə рəмз кими ишлəнмəсини тарихи романларда да көрмəк олур. Ə. Чəфəрзадəнин «Бакы—1501» романында тез-тез «Гырхлар сизə јар олсун», «Гырхларын гəзəбинə дүчар оласан», «Үчлəрин анасы, једдилəрин əввəли, гырхларын саггиjи көвсəри» кими ифадəлəрə тез-тез раст кəлмəк олур.

həмин китабда бу рəмзлəр hагда белə мə'лумат верилир:

«hаггын камил зуhуру бир кишидə—Мүршүддə заhир олур. Мəртəбəчə мүридлəрдəн ики киши она даhа јахындыр. Дəјирман дамынын милли hесаб едилəн мүршид—пир илə ики мүгəррəб јахын адамы «үчлəр» адланыр. Мəгам вə мəртəбəчə бунлардан сонра једдилəр, даhа «гырхлар», əн сонра да «үч јүз аран кəлир».[2]

г) Дастан дилинə мəхсус рəмзлəрдəн бири дə həрфи метафоралардыр. Классик (поетик) метафораларын чох габарыг шəкилдə нəзəрəчарпан бир нечə нөвү гејд олуна билəр. Бунлардан бири əрəб əлифбасындакы həрфлəрин адларындан дүзəлəн метафоралардыр ки, бунлара həрфи метафоралар демəк мүмкүндүр. Хүсусилə классик вə ашыг ше'риндə həрфлəрин həр бири хүсуси метафорик мə'на кəсб етмишдир. Əлиф (ا) графикача дүз бир хəтт олдуғундан көзəлин (тəсвир објектинин) бојуну (?) график хүсусијјəтинə көрə көзəлин гашыны вə с. билдирмəјə хидмəт едирди.

---

[1] *М. h. Тəhмасиб*. Дастанларымызын бир нөвү hаггында. Азəрбајчан шифаhи халг əдəбијјатына даир тəдгиглəр, IV, Бакы, 1973, сəh. *14*.

[2] *Ə. Чəфəрзадə*. Бакы—150, сəh. 123, 134, 138.

Јахуд гәдд-гамәтин әјилдијини (инсанын гочалдығыны) билдирмәк үчүн нун (ن), дал (د) метафора кими истифадә олунурду.[1]

Классик әдәбијјатла сых бағлы олан һәрфи метафоралар ашыг ше'ри илә бәрабәр дастанлара да дахил олмушдур. Дастанларда раст кәлинән һәрфи метафоралара аид мисаллар:

Һичран кечди, көнлүм натамам олду,
Гара бағрым лахта-лахта ган олду.
Дағылды, көзәлләр пәришан олду,
Әлиф гәддим дөнду јаја, хош кәлди! (*МД., сәһ. 281*).

Бурада әлиф (ا) гәдди-гамәтин, дүзлүјүн, јај (ى) исә онун әјилмәсинин рәмзидир. Ашығын дүз гәдди (әлиф гәдди) дәрддән әјилиб јаја (ох-јај) дөнмүшдүр.

Јахуд:

Һаггын әмр еляди, кәлдим дүнјаја,
Көзүмү ачдым, маил олдум о бурча.
Ариф олдум, һагг кәламын охутдум,
Әлиф гәддим дал јазылмыш о бурча (*МД., сәһ. 210*).

Һәрфи метафораларын дикәр нөвү ики ашығын дејишмәси, һәрбә-зорба заманы ишләдилир. Һәрфләрин ады чәкилир, бунлардан дүзәлән сөзү гаршы тәрәф охумалыдыр.

«Гурбани» дастанында ашыг Салеһлә Гурбанинин гаршылашма сәһнәси бу бахымдан мараглыдыр:

Ашыг Салеһ деди:

— Дәрја олан јердә гәтрә нә гәләт еләр? О мәним габағымда нә дејәчәк? Инди оғулду, дедијим сөзә чаваб версин.

Алды ашыг Салеһ:

Кет доланкилән, хамисән һәлә,
Пухтә олмаға чох һүнәр кәрәк,
Мүрғи-гафилә һәмзәбан олуб,
Дөврә галхмаға балү пәр кәрәк.

Гурбани башыны булајыб күлдү, деди:

—Ашыг, габағындакыны ушаг һесаб еләмә! Инди гулаг ас, көр мән нә дејирәм. Сәни саз дилләндирир. Сән сазы дилләндирмирсән.

Алды Гурбани:

Дост бизи бујурду хидмәт шәрифә,
Дедик ки, баш үстә, кафу ламу каф!
Фитнә гашлы, чаду көзлү севдијим,
Чохларыны ејләјиб һәјјү ламу каф.

---

[1] *З. Вердијева, Ф. Ағајева, М. Адилов.* Азәрбајчан дилинин семасиолокијасы. Бакы, Маариф нәшријјаты, 1979, сәһ. 159.

Ашыг Салеһ Гурбанинин бу охумағынын габағында галды көзләрини дөјә-дөјә. Ҹамаат јербәјердән гышгырды:

— Ашыг дејән јахшыды. Ашыг, далын де кәлсин!

Алды Гурбани:

Сидги дүруст олан јетишәр һача,
Кимсә дә кимсәјә етмәз илтиҹа,
Пејғәмбәр ки, гәдәм басды мә'ҹара,
Пишвазинә кәлди миму ламу каф.

Меһди көрәр пошупунун саныны,
Инсан үчүн гурар һагг мизаныны,
Бир күн алар Гурбанинин ҹаныны,
Бир көзләри ҹәллад кәфу ламу каф.

Ашыг Салеһ өмрүндә белә сөзләр ешитмәмишди. Чөлә чыхмаг бәһанәси илә адамларын дал тәрәфиндән јајынаб башмағынын бир тајыны да гојуб бајаг мәҹлиси бурахыб гачды (МД., *сәһ. 214, 215*).

Бурадакы һәјјү ламу каф هلك (һәлак), миму ламу каф ملك (мәләк), кафу ламу каф كلك (кәләк) охунур.

Демәли, «Гурбани әрәб әлифбасыны, һәтта сөзләри әмәлә кәтирән һәрфләрин хүсусијјәтләриндән истифадә едиб гыфылбәндләр дүзәлдәҹәк дәрәҹәдә мүкәммәл билирмиш».[1]

Архаизмләр

Дастан дилинин лексикасынын әсас күтләсини үмумхалг дилинә аид сөзләр тәшкил едир. Бүтүн халг јарадыҹылығы нүмунәләри кими, дастанлар да мәҹлисләрдә сөјләнилир, динләнилир. Бурада анлашылмаз, мә'насы ајдын олмајан сөзләрә аз тәсадүф олунур. Дастанлар нәсилдән-нәслә, ағыздан-ағыза кечдикҹә вахтилә ишләк олмуш, лакин сонра архаикләшмиш, мә'насы мүасир сәвијјәдә ајдын олмајан сөзләрдән тәмизләнмишдир. Бунунла белә, дастанларын лексикасында күлли мигдарда архаизмләрә раст кәлмәк олур. Дастанын гәдимлији орада ишләнән архаик сөзләрлә мүәјјәнләшдирилир. «Әсли вә Кәрәм» дастанынын гәдимлијини сүбут етмәк үчүн бир чох шәртлә јанашы, М. Һ. Тәһмасиб архаик сөзләри дә бир дәлил кими ирәли сүрүр. О јазыр: «Нәһајәт, дастанда онларҹа архаик сөзләр вә формалар да вардыр. Мисал үчүн: нәснә (неј), сај (лајиг), јеј (јахшы), уғур (јол), үшәнмәк (инҹимәк), јазы (чөл),

[1] Азәрбајҹан дастанлары. 1-ҹи ҹилд, Бакы, Азәрбајҹан ССР ЕА нәшријјаты, 1965, сәһ. 18, 19.

гарамаг (бахмаг), душ (јуху), дөвләт (ағыл), үн (сәс), гат (јан), үслү (ағыллы), кәз (дәфә), гырчын (тел), силә (вәтән), белә (беләликлә) вә с. бу кимн сөзләр чох-чох тәкрар олунур. Мараглыдыр ки, хојрат сөзү даһа сонракы дастанларымызда пис адам, намәрд адам, арагарышдыран вә с. мә'наларда ишләндији һалда, бурада јохсул мә'насында ишләнмишдир ки, бу да сөзүн даһа гәдим вә әсл мә'насындадыр.

Дастанда үн (сәс) унләмәк (сәсләмәк) мә'насында ишләдилмәкдән башга, бир дә «үнү» формасы ишләдилмәкдәдир:

Кәлмишди тәрланым. шығыды кетди.
Үнләдим, үнләдим, үнүмдән өтдү.

Бундан башга «үн» бир дә фәрјад мә'насында ишләдилир:

Сөјлә көрүм. бу нә үнду, ај ләлә!

Дастанда «ухармаг» да фәрјад етмәк, ағламаг мә'наларында ишләдилир.

Мараглы сөзләрдән бири дә бизчә «инилти» сөзүнүн «н» гәбул етмиш олан «ини»дир ки, дастанда мүстәгил шәкилдә ишләнмәкдәдир.[1]

Дастанларда архаик сөзләрин ишләдилмәси вә онун дастан дили лексикасынын әсас гатларындан бирини тәшкил етмәси фолклор дилиндән данышан мүтәхәссисләрин нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир.

Дастандакы архаизмләр дастанларын вариантлары илә бағлыдыр. Бир дастанда, бир вариантда мүәјјән архаизмләр, дикәриндә исә башга архаизмләр ишләнир. Бунунла белә, елә архаизмләрә, хүсусилә историзмләрә раст кәлмәк олур ки, бунлар дастанларын әксәријјәтиндә ишләнир.

Дастанларда ишләнән көһнәлмиш сөзләри мөвчуд дилчилик әсәрләриндә олдуғу кими, ики група бөлмәк олар: архаизмләр, историзмләр.

Архаизмләр. Үмумијјәтлә, архаизмләр көһнәлмиш, дилин актив лүғәтиндән пассив лүғәтинә кечмиш сөзләр һесаб олунур, пассив фондда олан сөзләр мүәјјән вахтдан сонра јенә дә актив фонда гајыда биләр. Бу вә ја дикәр јазычынын әсәриндә ишләнән архаизмләр бу бахымдан изаһ едилир. Лакин белә бир фикри дастан архаизмләри һаггында демәк олмаз, чүнки дастан архаизмләри онун һәмишә

[1] *М. Һ. Тәһмасиб.* Азәрбајчан халг дастанлары (орта әсрләр). Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1972, сәһ. 290.

актив фондундадыр. Дастан јашадыгча онлар да јашајыр, дастандан чыхарса да, бирдәфәлик чыхыр.

Дастанда ишләнән архаизмләрин һамысы ејни ишләкликдә олмур. Еләә архаик сөзләрә раст кәлмәк олур ки, бунлар бир нечә дастанда, бәлкә дә, бүтүн дастанларда ишләнир. Әксинә, елә архаизмләр дә вардыр ки, һәрәси бир дастанда, бир вариантда ишләнир: Мәсәлән: «дал» сөзү дастанларда, үмумијјәтлә фолклор әдәбијјатында ән ишләк сөздүр. «Дал» сөзүнә тал вә дал шәклиндә, «ағач», ағач нөвү-род дерева[1] сөјүд ағачы кими изаһ едилир. taI-ив, тальный Ивный пруд.[2] Бурада—«пруд» сөзү сүн'и көл, көлмүк, новур мә'насындадыр. Ивный пруд исә әтрафында сөјүд ағачлары битмиш көлдүр.

Көрүнүр, тал (дал) сөзүнүн јашыллыгла, ағачла, сујла бағлы олмасы онун бәдии бир тәсвир васитәси кими ишләнмәсинә вә кет-кедә шифаһи халг әдәбијјатында, о ҹүмләдән дастанларда ишләнмәсинә шәраит јаратмышдыр. Кет-кедә бу сөз шифаһи халг әдәбијјаты, дастан дилинин лексикасына чеврилмишдир. Дастанларда бу сөз шифаһи халг әдәбијјатынын башга нүмунәләри кими әсасән күллә, бүлбүллә әлагәдар ишләнир:

Гәлби һавајнан учарсан,
Ендирәјдим, көнүл, сәни,
Будаг-будаг күл далына,
Гондурајдым, көнүл, сәни
(МД., сәһ. 118).

јахуд:

Бүлбүл, сәни ким учуртду,
Ким далдан-дала гачыртды,
Ким сәнә бадә ичиртди,
Кимләр олду сағы, бүлбүл!
(МД., сәһ. 44).

«Әсли вә Кәрәм», «Таһир вә Зөһрә» дастанларындан верилмиш һәр ики нүмунәдә дал будаг мә'насындадыр, гызыл күл будағыдыр.

Лирик маһнеларда да, бајатыларда да «дал» сөзү ејни мә'нада ишләнир:

Гушуму атдым далдан-дала,
Јарын јанаглары лала,
Ағ үзүндә гара хала,
Галдым јалвара-јалвара.
(Азәрбајҹан фолклору антолокијасы, I. сәһ. 119).

---

[1] *С. С. Малов.* Памятники древнетюркской письменности. М.,—Л., 1951, сәһ. 425.

[2] Древнетюркский словарь. Л., 1969, сәһ. 528.

Демәли, бу архаик сөз фолклорда, о ҹүмләдән дә дастанларда хүсуси лексикона чеврилмишдир.

«Дал» сөзүнүн будаг мә'насында ишләнмәсинә А. Шаиғин 1914-ҹү илдә јаздығы бир ше'рдә дә раст кәлмәк олур:

Туфанларда чарпышараг галиб кәлмиш, јорулмуш,
Бәрәләнмиш вә ихтијар даллара галмыш.
(Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1926, *сәһ. 66)*

«Дал» сөзүнүн архаикләшмәси, онун кет-кедә ишләкликдән чыхмасы бүтүн ашыгларын јаддашында еjни шәкилдә гала билмәмәсинә сәбәб олмуш, дастанларын мүхтәлиф вариантларында, «далдан-дала ким учуртду?» мисрасындакы «далдан-дала» «јурддан-јурда», «јандан-баға» шәклиндә сөјләнилмишдир.

Бүлбүл, сәни ким учуртду?
Јурддан-јурда ким көчүртдү?
Ким төкдүрдү, ким учуртду?
Ким олмушдур саги, бүлбүл?
(ДН., *сәһ. 129)*

Бүлбүл, сәни ким учуртду?
Ким јандан-баға гачыртды?
Ким сәнә бадә ичиртди?
Адын олду сағы, бүлбүл!
(АД., I, *сәһ. 327)*

Дастанларда чох ишләнән архаик сөзләрдән бири дә «вар» фе'лидир. Демәк олар ки, бу фе'л бүтүн дастанларда һәм тәсрифләнән, һәм дә тәсрифләнмәјән формаларда ишләнмишдир. Бу фе'лин дастанларда ишләнмә хүсусијјәтинин ән башлыҹасы будур ки, «вар» фе'ли «кет» фе'ли илә паралел ишләнир:

Вар кет, ашыг, аллаһ сәни мурадына чатдырсын (МД, *сәһ. 117);*

Ашыб-ашыб гарлы дағлар кәлибсән,
Вар кет бурдан, сәнин јарын дејиләм,
Итирдин ағлыны, дүшдүн чөлләрә,
Вар кет бурдан, сәнин јарын дејиләм.
(МД., *сәһ. 125)*

Бу мисраларда «вар» өз лексик мә'насыны итирмиш «чых кет» мә'насында ишләнмишдир.

Һаггында данышылан хүсусијјәт анҹаг әмр шәклинә аиддир. Галан һалларда бу фе'л өз илкин мә'насында ишләнир:

Әрзурума варса, көнүл хош олар; **Варыб** кәзәрәм гүрбәт елләри; **Варыб** гејри көлә дүшдү (МД, *сәһ. 85, 86, 123).*

Дастанларда чох ишләнән сөзләрә «әрән», «әрәнләр» сөзүнү дә дахил етмәк олар. Бу сөзә бир нечә дастанда раст кәлмәк мүмкүндүр:

Әрәнләр гојдуғу јоллары сечдим,
Долдуруб ешгин бадәсин ичдим,
Белә бир севданы сәримнән кечдим,
Лап көвһәр олсун дашы дүнјанын.
(*МД., сәһ. 87*)

Јатмышдым, үстүмә кәлди **әрәнләр**,
Сәфил, нә јатмысан, ојан дедиләр.
Ојандым гәфләтдән, ачдым көзүмү,
Ал, аби-көвсәрдән ич, ган дедиләр.

Ојандым гәфләтдән, ачдым көзүмү,
Әрәнләр пајинә сүртдүм үзүмү.
Диндирдиләр, һагг сөјләдим сөзүмү,
Дохсан мин кәлмәмә бәјан дедиләр
(*МД., сәһ. 208*)

Бу сөз дастанларда мүдрик, илаһи, аға, мүгәддәс мә'наларында ишләнир. «Ашыг Гәриб» дастанындакы бир парча бу бахымдан мараглыдыр:

Бир гәдәр јол кетдикдән сонра бир нәфәр ағ атлы онун габағына чыхыб салам вердикдән сонра деди:

— Кәл мин тәркимә!

Гәриб бу ағ атлынын тәркинә миниб бир гәдәр кетдикдән сонра ағ атлы деди:

— Еј чаван, јум көзләрини!

Гәриб көзүнү јумду, бир дәгигә кечмәмишди ки, атлы сәсләнди:

— Ач көзүнү!

Гәриб көзүнү ачыб көрдү ки, будур Тифлисә чатыбдыр. Атдан дүшүб Тифлис тәрәфә бир гәдәр бахдыгдан сонра кери дөндү ки, атлы илә худаһафизләшсин, атлынын гејб олдуғуну көрүнчә билди ки, бу **әрәнләрдәндир** (МД, *сәһ. 198*).

Бурада әрәнләрин илаһи гүввә олдуғу, дарда галанлары дардан гуртаран олдуғу көз габағындадыр. Үмумијјәтлә, «әрәнләр» мүсбәт мә'нададыр.

«Әрәнләр» сөзү «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында икид мә'насында ишләнмишдир. «**Әрәнләр әрәни** Гарача Чобан сапандығынын ајағына даш гојуб атды («Китаби-Дәдә Горгуд», 1962, *сәһ. 30*). «Короғлу» дастанында да **әрәнләр** сөзү башга дастанларда олдуғу кими **икид, мүгәддәс** мә'насындадыр.

Ағ үздә бусә тәк кәрәк,
Әрәнләр Исатәк кәрәк,

Көзәлләр Нисатәк кәрәк,
Телли дә олур, телсиз дә олур (К., *сәһ. 35).*

Луғәтләрдә **әрән—әр, мәрд, икид** (воин) кими изаһ едилир.[1] Тарихи романларда да «әрәнләр» аға, мүгәддәс шәхс мә'насында ишләнир: Лакин Ләман ханым билмирди ки, Ибраһим инди јалныз вә јалныз өз дәрвишлик аләминдә јашајыр. **Әрәнләр әрәни** өзү она јол атасы олмағ хәјалындадыр Ә. Чәфәрзадә. «Бакы—1501», *сәһ. 45*).

«**Түтүн**» сөзү **түстү** мә'насында халг әдәбијјатында ишләнән архаик сөзләрдәндир.

Јанарам, јанарам, **түтүнүм түтмәз,**
Аһ чәкәрәм, аһым кимсәјә јетмәз,
Әслимин севдасы сәримдән кетмәз,
Әчәб рүсвај олуб, дилләрдә галдым.
(МД., *сәһ. 131)*

Ејни мә'нада «түтүн» сөзү бајатыларда да ишләнир:

Дағлар башы **түтүндүр,**
Кимин бағры бүтүндүр?
Әјил үзүндән өпүм,
Дүнја өлүм-итимдир.

«Түтүн» сөзүнүн **түстү** мә'насына XVI әср јазылы абидәси олан «Тәзкирә Шејх-Сәфи» әсәриндә дә раст кәлмәк олур.[2]

Дастанларда верилмиш мисалларда **«түтүнүн түтмәз** ифадәси **«түстүм түстүләнмәз»** вә **«түстүм чыхмаз»** мә'насындадыр, чүнки «түт» фе'ли түстүләмәк, **түтүн** исә түстүдүр: tüt—дымится, Tutü-дым.[3]

Әлбәттә, дастанларда ишләнән бүтүн архаик сөзләр һаггында әтрафлы бәһс етмәк, онларын кениш изаһыны вермәк имкан харичиндәдир. Бурада дастан дили үчүн характерик олан бир сыра архаик сөзләрин адыны чәкмәји лазым билирик.

Тавар—јекә. Хејр, уста, о көјдән асылан **тавар** сазы мәнә вер! (АД., 2, *сәһ. 119*).

Улус—кәнд: Демә **улусум** вар, елим јахшыды (*МД., сәһ. 23*).

Дүјүн—дәрд, кәдәр гәм: Мән Таһирәм, **дүјүнлүјәм,** дағлыјам (*МД., сәһ. 42*).

Јағы—дүшмән: Олдун мәнә **јағы,** бүлбүл (МД., сәһ. 43).

---

[1] Древнетюркский словарь. Л,. 1969. сәһ. 176.

[2] *А. Ш. Садыгов.* Язык азербайджанского памятника XVI века, «Тезкира Шейх Сафи», Баку, АКД, 1972, сәһ. 11.

[3] Древнетюркский словарь. Л., 1969, сәһ. 601.

Һәзар—мин: Чиләр һәзар пара (МД., *сәһ. 44*).
Үн—сәс: Әлим чатмаз, үнүм јетмәз (МД., *сәһ. 59*).
Улу—бөјүк: Улу олан, олар уста (МД., *сәһ. 70*).
Алтун—гызыл: Алтун кәмәр беләә дүшдү (МД., *сәһ. 85*).
Үнләмәк—сәсләмәк: Үнләдим, үнләдим, үнүмдән өтдү (МД., *сәһ. 88*).
Гафа—баш: Сәндә бу дүнјада вардымы гафа (МД., *сәһ. 13*).
Душ—јуху: Күндүз хәјал, кечәләр душ олсун (МД, *сәһ. 86*).
Ирмәк—јетмәк: Ағыл ирмәз о худанын ишинә (МД, *сәһ. 108*).

Бунларла јанашы, дастанларда ашағыдакы архаизмләри дә көстәрмәк олар:

Ода (отаг), јүкрәк (јүјрәк), исән (исә), пүнһан (кизли), фе'ли (һијләкәр), сырат көрпү (гыл көрпүсү), чавар (гылмаг, етмәк), күстаһлыг (күнаһ), кәлб (ит), шана (дараг), зүлф (сач), саги (мәчлисдә ички пајлајан), пејшваз (пишваз), үрчаһ олмаг (раст кәлмәк), хорјад (бәдәсл), тәр (тәзә), син (јаш), ашна (таныш), тифил (ушаг), ғәсәм еләмәк (сөз вермәк), урват (һөрмәт), таран (гырхдырмаг), шикар (ов), јапмаг (тикмәк), тана (сырға), тикмәк (сечмәк), сој (нәсил) вә с.

Историзмләр

Историзмләр архаизмләрин бир нөвүдүр. Әкәр архаизмләр ејни мә'нанын башга сөзләрлә ифадә олунмасы нәтичәсиндә мејдана чыхырса, историзмләр мүәјјән анлајышларын—вәзифә адларынын, чәки ваһидләринин, адәт вә ән'әнә адларынын ишләкликдән чыхмасы нәтичәсиндә јараныр. «Душ» сөзү она көрә архаизм һесаб олунур ки, бу анлајыш јашајыр, лакин башга сөзлә: «јуху» илә ифадә едилир. «Ковха» она көрә историзм һесаб олунур ки, мүәјјән тарихи дөврдә гүввәдә олан бу вәзифә вә онун ады башга тарихи шәраитдә башга вәзифә вә ад илә әвәз олунур. Дастанларда ишләнән историзмләр мүәјјән ичтимаи дөврлә вә бу дөврдә мөвчуд олан ичтимаи гурулушла бағлы сөзләрдир. Лакин мәһәббәт дастанлары илә гәһрәманлыг дастанлары аз вә ја чох дәрәчәдә бир-бириндән фәргләнир. Бу фәрг әсасән ондан ибарәтдир ки, гәһрәманлыг дастанларында ишләк олан бир чох силаһ адлары мәһәббәт дастанлары үчүн характерик дејилдир. Бу хүсусијјәти нәзәрә алмагла дастанларда ишләдилән историзмләри тәхминән ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Вәзифә адлары: шаһ, падшаһ, султан, вәзир, вәкил, молла, хан, чәллад, гулам, кәниз, нөкәр, сөвдәкар, тачир, шаһлар шаһы, гарабаш, паша, пашалыг, хәзинәдар, кнјаз, тәзиркан, шејх, хоча, гасид, кәнизбашы, рәмл атан вә с.

2. Көһнә тәдрислә бағлы оланлар: моллахана, мәдрәсә, фалагга, һүчрә, әлиф вә с.

3. Ев әшјалары, тәсәррүфат аләтләри: һејбә, хурчун, мәчмәји, гәндаб, дол, нимчә, долабча, долча, кәфкир, афтафа, ләјән, котан, хыш вә с.

4. Силаһ адлары: гылынч, ох, галхан, низә, чәлик, мисри гылынч, күрә, кәмәнд, әмуд, сапанд вә с.

5. Дини әгидә илә бағлы сөзләр: мөвлана, мәрач вә с.

6. Пул вә өлчү ваһидләри: чаваһир, чәрәк, түмән, пуд, кирвәнкә, аршын вә с.

Диалектизмләр

Диалектизмләр шифаһи халг әдәбијјатында мүбаһисәли проблемдир. Шифаһи халг әдәбијјатынын дилинә аид бу мәсәлә бир-биринә экс гүтбдән изаһ олунур. Һеч шүбһәсиз ки, ајры-ајры диалект нүмунәләринин ифасында истәр-истәмәз диалект үнсүрләри шифаһи халг әдәбијјатына нүфуз едир. Буна көрә дә топланылмыш вә чап едилмиш нүмунәләрдә аз вә ја чох дәрәчәдә бу диалект хүсусијјәтләри ислаһ олунур. Әввәлләр дедијимиз бир фикри бурада бир даһа тәкрар етмәк истәјирик. Вәли Хулуфлу јазыр ки, ашыг Һүсејн вә ашыг Әсәд икиси дә газахлы олдуғундан онларын тәләффүзүндә мәһз бу бөлкәјә хас олан бир чох хүсусијјәтләр вардыр. Онларын тәләффүзләри олдуғу кими јазылса иди, башга гәзаларын охучулары үчүн анлашылмасы чәтин оларды.

Әлбәттә, бу о демәк дејилдир ки, шифаһи халг әдәбијјатынын дилини әдәби дилин гәлибинә салмаг лазымдыр. Шифаһи халг әдәбијјатынын өлә һәјатилији дә онун чанлы данышыгла, диалектизмләрлә бағлы олмасыдыр. Халг јарадычылығындакы диалектизмләр ағыздан-ағыза кечәрәк, сәфәр, мәһәлли хүсусијјәтдән диалекторовгу характер алыр вә бундан белә дә бәһс олунур.[1]

Демәли, дастанлар там диалект материалы олмаса да бунларда күлли мигдарда диалектизмләрә раст кәлмәк олур. Әлбәттә, әдәби дилин инкишафы илә, онун диалект-

---

[1] Бах: *А. В. Десницкая.* Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Л., 1970.

ләрә тә'сирилә әлагәдар олараг заман кечдикчә дастанларда диалектизмләрин сајы азалыр, чүнки бу вә ја дикәр диалектин нүмајәндәси олан ашығын өзүнә дә әдәби дил тә'сир едир. Белә бир чәһәт һәм диалектал лексикаја, һәм дә диалектал фонетикаја аиддир.

Дастанларда күлли мигдарда диалект сөзләринә раст кәлмәк олур. Бунларын һамысы һаггында бурада данышмаг имкандан кәнардыр. Лакин бир нечәсинин адыны чәкмәк олар:

«Ашыглыг» — бу сөз дастанларда һәм пешә, сәнәт мә'насында, һәм дә тој мә'насында ишләнир:

Сәмәнд ашыг Валеһ илә елләрә ашыглыға кедирди.
Бик күн устад, шәјирд ашыглыгдан кәлирди (ДН., *сәһ. 7*).

Бары — бу сөз бир чох шивәләрдә «дивар» мә'насында ишләнир. Дастанларда да ејни мә'нададыр.

Гојмарам јетәсәнс әни јарына,
Бир тәпијим јетәр бүрчү, барына
(ДН., *сәһ. 19*).

Гәлби — Шуша, Фүзули, Бәрдә, Зәнкилан, Ордубад шивәләриндә уча, јүксәк, һүндүр демәкдир.[1]

Гәлби һавајнан учарсан,
Ендирәјдим, көнүл, сәни(МД., *сәһ. 118*).

Губа — чөл өрдәјинин баласыдыр.[2]

Губа газ јеришли, шаһин бахышлы,
Бахан дилбәр, мәни чаннан елэдин(МД., *сәһ. 89*)

Зағa — Газах, Аманисија шивәләриндә «мағара, вәһши һејванларын јувасы».[3]

Өкүзләри ачыб бурахды. Өзү дә јыхылыб бир зағада јатды (МД., *сәһ. 207*).

Јавуг-јавуг—јоуг кими Имишли, Бакы вә с. шивәләрдә јахын мә'насындадыр.[4]

Харкән она јавуг кәлди (МД., *сәһ. 43*).

Салыг—нишан мә'насындадыр. Сал фе'линин баша салмаг, шәрһ етмәк, анламаг мә'насы илә бағлыдыр.[5] Салых—хәбәр мә'насында да ишләнир.[6]

---

[1] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, сәһ. 248.
[2] Бах: Нахчыван МССР-нин диалект вә шивәләри. Бакы, 1962. *сәһ. 23*).
[3] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 222. *сәһ. 248.*
[4] Јенә орада, сәһ. 248.
[5] Бах: Древнетюркский словарь, сәһ. 482; *С. Малов.* Памятники древнетюркской письменности, *сәһ. 419*.
[6] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, *сәһ. 354.*

Чајчынын вердиҗи салыг илә кәлиб кешишин евини тапдылар (МД., *сәһ. 97*).

Һанчары — бу сөз Балакән, Кәдәбәј шивәләриндә **һанчары**, Газах, Товуз, Кәнчә, Зәрдаб, Шәки шивәләриндә һәнчәри шәклиндә ишләнән суал әвәзлиједир.[1]

Анышдырмаг — танымаг, сечмәк, хатырламаг мә'насында олан бу фе'л ан (маг) көкү илә бағлыдыр. **Анышдырмах**—Товуз шивәсиндә хатырламагдыр.[2]

Амма нә гәдәр бахдыса, **анышдыра** билмәди. Она көрә **анышдыра билмәди ки**, Кәрәмин үзүнү-көзүнү түк басмышды (МД., *сәһ. 141*).

Әјләнмәк — әсас Газах шивәсиндә **дајанмаг, дурмаг** мә'насында ишләнир:

Әјләнмир ки, јардан хәбәр сорајым,
Әсиб-әсиб кедән бади-сәба, һеј!..
(МД., *сәһ. 107*)

Ишкәмиш—мәтндән ајдын олур ки, **үркмәк, үркән** мә'насында фе'ли сифәтдир:

Зәһра ханым бу сөзү ешитчәк **ишкәмиш марал кими** сәксәнди, өзүнү салды чәллад Гасымын ајағынын алтына, әл атыб әтәјиндән тутду, јалвармаға башлајыб деди (МД., *сәһ. 38*).

Сынмаг —пәрт олмаг.

Сәмәнд бу сөздән чох **сынды**, ашыг Валеһин јанына кәлиб деди (ДН., *сәһ.* 7).

Әлбәттә, дастанларда ишләнән бүтүн лексик диалектизмләри бурада изаһ етмәк мүмкүн дејилдир, буна һеч еһтијач да јохдур, чүнки ајры-ајры нитг һиссәләриндән данышаркән бу мәсәләјә бир дә тохунулачагдыр.

Дастанларын дилиндә лексик диалектизмләрлә јанашы фонетик диалектизмләр дә ишләнир. Бунлардан бир нечәсини гејд едәк.

Сәсләрин кечмәси

1. «ә» сәсинин «а» сәсинә кечмәси: **мәнә>мана;**

Сән о сазы **мана** вер, керисн илә ишин јохдур (МД., *сәһ. 222*).

---

[1] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1964, *сәһ. 354*.

[2] Јенә орада. Бакы, 1964, сәһ. 37.

2. «ј» сәсинин «к» сәсинә кечмәси: дүјү > дүкү; јенә > кенә;

Дәлләк Мурад, бир күн кәләр гонағын,
Она мәсрәф олар дүкүјлә јағын
(МД., *сәһ. 203).*

— Гардаш, Гурбани илә ишин олмасын. Гој кетсин, иншаллаһ, кенә саламат гајыдар (МД., *сәһ. 211*).

3. «ү» сәсинин «и» сәсинә кечмәси: дүјү > дүки;

Дәлләк Мурад, бир күн кәләр гонағын
Она мәсрәф олар дүки илә јағын.
(МД., *сәһ. 204*)

4. «в» сәсинин «ј» сәсинә кечмәси: **севиндијиндән > сөјүндүјүндән;**

Гары о саат өзүнү Таһир Мирзәнин үстүнә атды, бојнуну гучаглајыб, башлады **сөјүндүјүндән** ағламаға (МД., *сәһ. 30*).

Сәс дүшүмү

Сөзүн әввәлиндә «и» сәси дүшүр: **ијирми > јирми;**

Бу сәфәр ајынын јирми бешиндә,
Бу дағда бир чејран ағлар, ипилдәр (МД., *сәһ. 130*)

Сәс артымы

«р» илә башлајан сөзләрин әввәлинә «и» сәси артырылыр. **рәнк > ирәнк**

Гајнасын, гајнасын, пејванә долсун,
Гој саралсын ирәнкин, солсун
(МД., *сәһ. 181*).

Ассимилјасија

Көклә шәкилчи арасында там ассимилјасија кедир: **мәндән—мәннән, индән—иннән** вә с.

Ај арифләр, кәлин сизә сөјләјим,
Истәкли дост мәннән аралы дүшдү (МД, *сәһ. 121*).

Дастанларда фонетик диалектизмләрин мигдары вә формасы бунларла мәһдудлашмыр, лакин дастан дилинин хүсусијјәтләрини ачмаг үчүн бунлар да кифајәтдир. Дастанларда ишләнән диалектизмләр дастан дилинин ләһчәләрлә, данышыг дили илә сых бағлы олдуғуну көстәрир.

ДАСТАН ДИЛИНИН МОРФОЛОЖИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Дастан дили үмумхалг дили әсасында јарандығы үчүн бурада үмумхалг дилдән фәргли морфоложи формалар, гајда-ганунлар ахтармаг доғру дејилдир. Демәли, дастан

дилинин морфоложи гурулушу ејни заманда үмумхалг дилинин морфоложи гурулушудур. Шифаһи халг јарадычылығынын дили ону јараданларын, мүһафизә едәнләрин чанлы дилидир, бу дил кәнардан кәлмәјиб, көјдән енмәмишдир. «Шифаһи халг әдәбијјатынын дил «системи», јә'ни онун истәр лексик, истәрсә дә грамматик системи о әсәрин јарандығы диалектин дил «системи»дир, ејни заманда милли дилин үмуми системидир ки, онда диалект фәргләри көзә чарпыр. Шифаһи поезијанын дилиндә биз һәмишә һәрәкәти көрүрүк, муасирлији һисс едирик. Бу инкишаф дилин бүтүн саһәләрини (һәм грамматик вә лексик, һәм дә бәдии ифадә) әһатә едир».[1]

Дастанлар мүәјјән диалект әсасында, јахуд мүәјјән әразидә јарандығы вә һәм муасир, һәм дә гәдим олдуғу үчүн онларда диалектизмләр, архаизмләр кен-бол ишләнир.

И. А. Оссовецки гејд едир ки, фолклорда фонетик архаизмләрлә јанашы, морфоложи, синтактик архаизмләрә дә раст кәлмәк олур. Чанлы данышыгда да бә'зән архаизмләрин ишләнмәсини нәзәрә алан мүәллиф гејд едир ки, фолклор чанлы данышыға нисбәтән даһа архаикдир.

Әлбәттә, дастан дилинин, о чүмләдән дә дастан морфолокијасынын анчаг диалектизмләрдән, архаизмләрдән ибарәт олдуғуну сөјләмәк доғру олмаз. Бу елементләр үмумхалг дили илә мүгајисәдә аз бир гисми тәшкил етсә дә, бунлар дастанларын кечиб кәлдији јолу мүәјјәнләшдирмәјә, дастанларын әдәби дилин формалашмасындакы ролуну ачмаға хидмәт едир. Дастан дилиндәки архаизмләр фолклор дилинин «јүксәк» услубуну јарадыр, она поетик вүс'әт верир.

Дастан дилинин лексикасы кими онун морфоложи гурулушу да заман кечдикчә дәјишир, әдәби дилә јахынлашыр. Һәр бир ашыг өз дөврүнүн адамы олдуғу үчүн онун дили дә өз дөврүнүн дилидир. «Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары» китабына дахил едилмиш «Әсли вә Кәрәм» дастанында Зијад ханла кешиш арасында белә бир диалог вар:

«Зијад хан сорушду:

— Кешиш, нијә динмирсән? Олмаја әһднә нахәләф чыхыбсан?

Кешиш деди:

— Хан сағ олсун, мән гызымы сәнин оғлуна верә билмәнәм.

Зијад хан ачыглы хәбәр алды:

— Бу нә сөздүр данышырсан, кешиш?

---

[1] Бах: *А. П. Евгеньева.* Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII — XIX вв. М. — Л., 1963, сәһ. 339 — 340.

Кешиш деди:

— Хан сағ олсун, шәр'ән мән гызымы сәнин оғлуна верә билмәрәм (*МД., сәh. 79*).

Дастанларын әввәлки вә сонракы нәшрләринә дахил олан вариантларда бу диалог јохдур. Бурада бизи марагландыран ҹәhәт будур ки, ејни шәхсин (кешишин) дилиндә hәм мүасир форма (билмәрәм), hәм дә архаик форма (билмәнәм) ишләнмишдир. Ону да көстәрмәк лазымдыр ки, дастанларда бу форма (архаик форма) чох ишләкдир. Лакин јухарыда верилмиш диалог көстәрир ки, кетдикҹә дастанларда мүасирләшмә әмәлијјаты кедир. Бу әмәлијјат hәм дастан данышанларын дүнјакөрүшү, hәм дә наширләрлә бағлыдыр.

Дастанларын дилинин морфоложи хүсусијјәтләринә ашағыдакылары дахил етмәк олар:

а) мүасир әдәби дил хүсусијјәтләри;

б) диалектизмләр;

в) архаизмләр;

г) бу вә ја дикәр морфоложи форманын үслуби хүсусијјәтләри.

Һәр бир нитг hиссәсинин дастандакы мөвгејиндә үмуми ҹәhәтләрлә јанашы, фәргли хүсусијјәтләри дә вардыр. Буна көрә дә hәр бир нитг hиссәсиндән ајрылыгда бәhс етмәк лазымдыр.

ИСИМ

Исим дастанларын дилиндә чох ишләк нитг hиссәсидир. Дастанларын дилиндә үмумхалг дилинә мәхсус исимләр әксәријјәт тәшкил едир. Бурада hәм үмуми, hәм дә хүсуси исимләр ишләнир.

Дастанларын дилиндә саз, ашыг, гонаг, ај, күн, тәрлан, ат, ов, бостан, ел, оба, падшаh, хоҹа, сөвдәкар вә с. минләрлә бу тип үмумишләк сөзләр вардыр.

Дастанларын дилиндә ишләнән хүсуси исимләри ики јерә ајырмаг олар:

а) шәхс адлары: Әсли, Кәрәм, Маhмуд, Мәрјәм, Зијад хан, Софи, Һүснијә, Бану, Инҹи, Пүстә, Ҹејран, Хәдиҹә, Аббас, Күлкәз, Мурад, Мајыл, Гәнбәр, Гурбан, Абдулла, Фируз, Лејла, Мәhәммәд, Күләндам, Валеh, Зәрнишан, Таhир, Зәhра вә с.

б) јер адлары: Гарабағ, Абдалкүлаблы, Дәрбәнд, Дијар-Бәкир, Мисир Гәндәhар, Түркман, Чин, Һинд, Күрҹүстан, Јәмән, Битлис, Мәккә, Ван, Келат, Һерат, Кәнҹә, Әрзурум, Тәбриз, Исфаhан, Тифлис, Тифарган, Бағдад, Дағыстан, Махач вә с.

Әкәр үмуми исимләр дастан дилинин өзүнәмәхсуслуғуну јарадырса, халг дилинин мәнзәрәсини әкс етдирирсә, хүсуси исимләр, илк нөвбәдә топонимләр дастанларын јајылма зонасыны әкс етдирир. Дастан дилиндә ишләнән архаик, диалектал исимләрдән әввәлләр кениш данышылдығы үчүн бурада анчаг исимләрин морфоложи гурулушу илә әлагәдар бә'зи категоријалар үзәриндә дајанылачагдыр.

1. Чәмлик: Азәрбајчан дилиндә чәмлијин морфоложи көстәричиси олан-*лар*/-*ләр* шәкилчиси дастанларда да ејни вәзифәни јеринә јетирир:

«Гызлар Гурбанини чалыб-охујан оғлан көрүб, бир нәфәр гарыја гонаг вердиләр (АД., 1, *сәһ. 85*); Онлар кечә-күндүз јол кедиб, Һатәм Солтанын гылынчы ишләјән јерләрдән чыхыб башга бир вилајәтә јетишдиләр (АД. 1, *сәһ. 117*).

-*лар*/-*ләр* шәкилчиси әшјанын конкрет чәмлијини (гызлар чәмләшдиләр (МД., сәһ. 279)) билдирмәклә јанашы, гејри-мүәјјәнлик јаратмаға хидмәт едир (— Еј, оғлан, сәни нә үчүн дәрјаја атыблар? (МД., *сәһ. 62*).

Дастанларда -*лар* -*ләр* шәкилчиси ассимилјасијаја уғрајараг -*дар*/-*дәр* шәклиндә ишләнир ки, бу да диалект хүсусијјәтидир.

Лалә көстәрәр дағыны,
Бағбаннар бәсдәр бағыны
(АД., 2, *сәһ 261*).

Гул-гаравашдар ајнадан көрдүләр ки, гыз гочејнән әмәлли-башлы данышыр (АД 2, *сәһ. 365*).

Дастанларда елә исимләрә раст кәлмәк олур ки, бунларын тәк формасы јохдур, анчаг чәмдә ишләнир. Мәсәлән, «әрән» сөзү анчаг чәм шәклиндә ишләнир:

Әрәнләр әлиндән бадә ичдинми? (МД., сәһ. 195); Әрәнләр гојдуғу јоллары сечдим (МД., *сәһ. 87*).

Белә бир чәһәт үслуби чәһәт дашыјыр.

-*лар*/-*ләр* шәкилчиси васитәсилә үмумиләшдирмә јараныр, һадисәнин, ишин мүәјјән шәхсә (әрәнә) аид олмадығы көстәрилир. Азәрбајчан дилиндә топлу исимләр чох вахт чәм шәкилчиси гәбул етмир. «Мән базардан алма алдым» чүмләсиндә алма сөзү -*лар*/-*ләр* шәкилчиси гәбул етмәсә дә, чәмлији билдирир. Беләликлә, мән алма једим, мән алмалары једим—һәр ики чүмлә ејни һүгуга маликдир. Дастанларда бу хүсусијјәтдән кениш истифадә едилир. Топлу исимләр каһ чәм шәкилчиси гәбул едир, каһ да етмир:

Мәрјәм гара сачындан ики тел ајырыб синәсаз еләди, алды көрәк Кәрәмән ә деди (МД., сәһ. 74); Гара сачларын-

дан үч тел ајырыб синәсаз әвәзинә синәсинә басды, она белә чаваб верди (МД., сәһ. 73); Сачындан бир тел ајырыб, бағрына басды (АД., I, *сәһ. 441*); Белә дејәндә Пәри ханым һөрүкләрини синәјә саз едиб, көрәк Бәһмираздан нә хаһиш етди (Д., *сәһ. 204*); Дал кәрдәниндәки гулач сачын синәсаз едиб, көрәк нә деди (Д., *сәһ. 199*).

Бурадакы **сач, һөрүк** сөзләринин каһ чәмдә, каһ тәкдә ишләнмәси јухарыдакы дедикләримизә сүбутдур. Јахуд: Сәмәд, мәчлисдә, тојда охујан сәнсән, амма ады чыхан ашыг Валеһди (ДН., сәһ. 77) — чүмләсиндәки **мәчлис, тој** тәк формада ишләнсә дә, чәмлик билдирир.

«Дилимиздә бир сыра сөзләр вардыр ки, онлар формача тәкдәдир, јә'ни һеч бир чәм шәкилчисинә, һеч бир ријази чәмлик әламәтинә малик дејилдир. Лакин бу сөзләр мүәјјән әшјаларын чәмлијини, чохлуғуну, топлулуғуну билдирмәјә хидмәт едир. (Бу сөзләрин өз лексикасында чәмлик вар). Мәсәлән, **халг, орду, гошун, сүрү, илхы, нахыр, чамаат** сөзләриндә чәмлији билдирән һеч бир морфоложи көстәричи јохдур, сөзләр формача тәк һалдадыр, лакин онларын ифадә етдији кәмијјәт тәк дејил, чәмдир».[1]

Дастанларын, хүсусән нәзм һиссәсиндә, һеча хәтринә данышыгда чәм шәклиндә ишләнмәјән, чәмләнмәси мүмкүн олмајан, ја да еһтијач олмајан сөзләр чәм шәклиндә ишләнир. Ган, јаш, гисмән дә зәһәр сөзү чәм шәклиндә ишләнмир. Лакин дастанларда бу сөзләрин чәм шәклиндә ишләнмәсинә раст кәлмәк олур. Бу, бир тәрәфдән јухарыда дејилдији кими, һечаја хидмәт едирсә, дикәр тәрәфдән дә чохлуг, тәкрарлыг билдирир:

Чаным ана, көзүм ана,
Ана, мән ганлар ағларам!
Сүдүн әмдим гана-гана,
Ана, мән ганлар ағларам! (МД., *сәһ. 30*)

Кәлмишди тәрланым, шығыды өтдү,
Үнләдим-үнләдим, үнүндән өтдү.
Ахыдарам јашлар, Маһмудум кетди,
О гәриб Маһмудун анасыјам мән! (МД., *сәһ. 88*)

Ушаг икән бешијини јырғадым,
Чөрәјими зәһәрләрә доғрадым. (МД., *сәһ. 63*).

Нәдир бу фәләјин етдији ишләр,
Көзүмдән төкүлүр ган илә јашлар (МД., *сәһ. 89*).

Мисаллардакы ганлар, јашлар, зәһәрләр сөзү данышыгда чәм шәклиндә ишләнмир. Бу сөзләрин чәм шәклиндә

---

[1] *А. Асланов.* Мүасир Азәрбајчан дилиндә грамматик категоријалар. АДУ, 1985, *сәһ. 56.*

бурада ишләнмәси үслуби хүсусијјәт дашыјыр. Бу сөзләрин чәмлији бурада тәкрарлыг, чохлуг билдирир. «Чох заман чәм шәкилчиси әшјанын бир нечә дәфә тәкрар олундуғуну билдирир».[1]

Чанлы данышыгда «әлинбош кетмәрәм» чүмләсиндәки «әл» сөзү дастанларда «әлләри бош кетмәрәм» кими ишләнир:

> Мәрд икидләр Бағдады да дағыдар,
> Кәлдим бурдан әлләри бош кетмәрәм! (МД *сәh. 348)*.

Мәнсубијјәт: Дастанларын дилиндә мәнсубијјәт шәкилчиләринин ишләнмәсиндә чох заман диалект хүсусијјәтләри өзүнү көстәрир. Бу бахымдан ашағыдакылар нәзәрә чарпыр.

1. Мүәјјән диалектләрдә олдуғу кими, саитлә битән сөзләр II шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етдикдә сон саит галын додагланан саит илә әвәз олунур. Дастанларын 1937-чи ил нәшриндә белә бир hала анчаг «ата» сөзүндә раст кәлмәк олур:

Лотубашы деди:—Биз мәрhум **атон** Мәммәд Сөјдәјарын ән јахын достларынданыг (Д., сәh. 133); **Атон** Хачә сәни мәнә вермәк истәјирсә, анчаг мәндән гырх кисә гызыл истәјир (Д., сәh. 156).

2. Исмин јијәлик, јерлик вә тә'сирлик hалларында II шәхсин тәкиндә «в»лашма баш верир» «В» встречается в кубинском диалекте, в говорах района и в говорах Табасаранского района Дагестанской АССР.»[2]

Сонра М. Ш. Ширәлијев көстәрир ки, белә бир хүсусијјәтә Кәркүк диалектләриндә дә раст кәлмәк олур.

Дастанларда мәнсубијјәт шәкилчиси II шәхсин тәкиндә «в» сәсинин ишләнмәсинә исмин ашағыдакы hалларында раст кәлмәк олур:

а) Тә'сирлик hалда:

Оғлум, бу күн сәбр елә, сабаh кешишин гојдуғу играр тамамды, јығышыб бирликдә кедәрик сәнин **бутаву** кәтирмәјә (АД., 2, *сәh. 16*); Горхма, оғлан, веррәм **әлви** әлинә (Д., сәh. 140); Сәбр ет, hәләб шәhәринә чатанда **оғлуву** тапыб көндәрәрәм (Д., сәh. 166).

б) Јијәлик hалда:

Атовун өлүмүнү ешидиб кәлмишик башсағлығы верәк (Д., сәh. 133); Атовун Гәриб адында бир **гонағы** кәлиб сәhәрдән бәри елә охујур ки, кәл тамаша елә (Д., сәh. 144);—

---

[1] Азәрбајчан бәдии дилинин үслубијјаты. Бакы, 1970, *сәh. 246.*

[2] *М. Ш. Ширалиев.* Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку, 1983, *сәh. 81.*

Ана, инди билдим оғлувун адыны (Д., сәһ. 166); **Ајағывун** бах мәстинә, Дуруб залым чан гәсдинә (Д., сәһ. 206); Папагчы деди: — Әливүн габилијјәтинә бахарам (Д., сәһ *135);* Нә чан галар чәсәдивин ичиндә, нә дә ки, чәсәдин сағ сәнә галмаз (МД., сәһ. 204); Ачылыбды күл үзүнүн лаләси (Д., сәһ. 195).

в) Јөнлүк һалда:

«— Чан Шаһсәнәм, бу инсафдан чох кәнар олур, кәл сән мәнә изин вер, кәлим өз әлимин рәнчи илә гырх кисә гызыл газаным верим атова (Д., сәһ. 157); — Солтан Маһмуд, мәним оғлум Гејс сәнин гызын Лејлинин дәрдиндән дәли-диванә олубдур, биз дә елликнән јығылыб сәнин гызыва елчи кәлмишик (Д., сәһ. 22); **Чибивә** төкүм алчаны, кәзәрсән бағы-бағчаны (Д., сәһ. 210); **Башыва** нијә дурдуғун јердә гал ачырсан (МД., сәһ. 358)».

3. Икинчи шәхсин чәминдә дә «в»лашма өзүнү көстәрир: Чох чәкмәз **бир-биривүзә** чатарсыныз (Д., сәһ. 136).

Бурада мисал верилмиш сөзләрин һамысында «в»лашма илә јанашы ашағыдакы сәс чеврилмәләри дә вардыр:

Бутавы әвәзинә бутову
Чибинә әвәзинә чибүвә
Атовын әвәзинә атовун
Ајағывун әвәзинә ајағивун
Әливин әвәзинә әливүн
Биривизә әвәзинә биривүзә

Дастанларда мүәјјән сөзләр икигат шәкилчи гәбул едир. Әдәби дилдәки иј+и формасы дастанларда иј+и+си шәклиндә ишләнир.

«— Ај аман, бунларын ағзындан ган ијиси кәлир (АД., I, *сәһ. 30);* Лејлинин көзү дөрд иди ки, бәлкә Мәчнуна бу тәрәфләрдә раст кәлә. Амма Мәчнунун һеч **ијиси** дә кәлмирди (МД., сәһ. 342)»

Исмин һаллары

Дастанларда исмин һал шәкилчиләринин ишләнмәсиндә ашағыдакы хүсусијјәтләр нәзәрә чарпыр:

1. **Адлыг һал.** Дастанларда адлыг һал шәкилчисиз ишләнир. Лакин адлыг һал гошмаларла ишләндикдә бә'зи фонетик хүсусијјәтләр нәзәрә чарпыр. Адлыг һалда ишләнән *үчүн, илә* гошмаларындан *«үчүн» чүн, -ла/-лә,* исә *«нан»* шәклиндә ишләнир:

«Ишим јохду **мазаратнан, бичнән** (ДН., сәһ. 85); Кедиб-кедиб ахшамчағы Чалоба дејилән бир јерә чатдылар. Кәрәм

һәр чүр ағачнан, күлнән долу бир бағa кирди (*МД*., сәһ. *109*); Таһир **Мирзәјнән** видалашыб, ағлаја-ағлаја үз гојду Гарамана, Һатәм Султанын гуллуғуна (*МД*., сәһ. 39); **Кешиш көч-күлфәтнән** бурада галмагда олду (*МД*., сәһ. 94); Зијад хан нечә-нечә адамларнан кешишин бағына дахил олуб көрдүләр ки, ләлә көчүб, јурду бош (*МД*., сәһ. 84)».

2. **Јијәлик һал.** Јијәлик һал исмин башга һалларындан фәргли олараг фе'ллә идарә олунмур. Бурада ашағыдакы хүсусијјәтләр нәзәрә чарпыр:

а) тәрәфләр јерини дәјишир:

«Мејвә версин бүтүн дағлар, овалар. Истәрәм јаз олсун **гышы дүнјанын**! (*МД*., сәһ. 87); Сәнә дејим, Солтан дағы, **Нә думанды башын** сәнин (*МД*., сәһ. 102)».

б) биринчи тәрәф јијәлик шәкилчисиз ишләнир:

«Гәриб **Шаһсәнәм** адын ешидән кими өзүнү пәнчәрәдән атыб Ағчагызнан бағa кетмәкдә олсунлар (*Д*., сәһ. 147); Гулаг асын **Таһир Мирзә сөзүнә**, Кечә-күндүз јуху кетмәз көзүнә (*МД*., сәһ. 62); Мән Сонајам, **көксүн бәндин** ачарам, чанына ешгимин одун сачарам (*МД*., сәһ. 61); **Икид мә'рифәти** кәрәк дилиндә, Гочанын әсасы кәрәк әлиндә (*МД*., *сәһ. 203*).»

3. **Јөнлүк һал.** Дастанлардакы јөнлүк һалын ашағыдакы хүсусијјәтләрини көстәрмәк олар:

а) вәзнлә әлагәдар олараг аһәнк гануну позулур, узун «ә» сәси ишләнир. Белә бир һала дастанларын нәзм һиссәсиндә раст кәлмәк олур:

Булағын башында сачын һөрәндә,
Көрүндү көзүмә мајә гашларын.
Көр нечә дүшүбдү сулара шогун,
Бәнзәјир үч күнлүк ајә гашларын (*Д*., *сәһ. 14*);

Нә мүддәтди чамалыны көрмүрәм,
Салыб мәни гәм бу һалә, севдијим (*МД*., *сәһ. 17*).

«Ашыг Гәриб» дастанынын 1939-чу ил нәшриндән көтүрүлмүш биринчи мисалдакы «мајә», «ајә» формалары сонракы нәшрләрдә «маја», «аја» кими верилмишдир.

Булағын башында сачын һөрәндә,
Көрүндү көзүмә маја гашларын.
Көр нечә дүшүбдү сулара шөвгү,
Бәнзәјир үч күнлүк аја гашларын (*МД*., *сәһ. 178*).

Јөнлүк һалла ишләнән **сары** (тәрәф) гошмасы илә әлагәдар ашағыдакы хүсусијјәтләр өзүнү көстәрир. Бә'зән «сары» гошмасындан әввәлки јөнлүк һал шәкилчиси бурахылыр.

Қөнүл галхды, **Бәрдә сары** јериди,
Орда бир шәһәр вар, ады Кәнчә һеј... (МД., *сәһ. 210*).

Бурада «Бәрдәјә сары» әвәзинә «Бәрдә сары» ишләнмишдир.

4. **Тә'сирлик һал.** Дастанларда саитлә битән исимләрдән сонра - јы/ -ји -ју/ -јү шәкилчиси ишләнир.

Гарады гашлары, **көзү долајы**,
Јахшы тәбиб **кәрәк** версин **дувајы**,
Ахтарар һәр тәрәфдән дүнјајы,
Белә ашыг анчаг бир дәнә чыхар (МД., *сәһ. 156*).

Белә бир хүсусијјәт Газах, Товуз диалектләри үчүн сәчијјәвидир.

Мә'лумдур ки, гәдим заманлардан башлајараг та XIX әсрә гәдәр Азәрбајчан дилиндә сәсли илә битән тә'сирлик һалда -ны, -ни, -ну, -нү шәкилчиси илә јанашы -јы, -ји, -ју, -јү шәкилчиси дә ишләнмишдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында сәсли илә битән исимләр тә'сирлик һалда јалныз -јы, -ји, -ју, -јү шәкилчисини гәбул етмишдир.

«Мәкәр, Султанын, јенә јазын буғајы сарыдан чыхардылар; Инди, Дәдә, көпәклә бирәји сән тап деди», «јалынчыг көрсән дунаткил, б о р ч л у ј у борчундан гуртаркил», «С ө ј ү д л ү ј ү тәпә өзүн көзүнә елә басды ки, Тәпәкөзүн көзү һәлак олду».[1]

Јерлик һал. Дастанларын дилиндә јерлик һалда һеч бир фәргли хүсусијјәт көзә чарпмыр.

Гурбани **бостанда** галмагда олсун, бостанчы Маһмуд гызы Пәри илә бостана кәлдиләр (АД., 1, сәһ. 84).

Чыхышлыг һал. Чыхышлыг һалда м, н сонор бурун самити илә битән исимләрдә *-дан/-дән* шәкилчиси *«-нан/-нән»* кими ишләнир:

Әрзурумнан чыхдым, үч олду јолум,
Мән бу јолун һанкысына кедәјим? (МД., *сәһ. 140*).

—Нә истәјирсән **оннан**? (АД., 2, сәһ. 102); **Мәннән** салам олсун ариф олана, Нечә улдуз, нечә аја бағлыды? (АД., 2, *сәһ. 125*). Үрәјимдә вардыр сөнмәз атәшләр, Јар **әлиннән** дәрин јаралар ишләр (МД., сәһ. 89); Јары **мәннән**, мәни јардан ајыран, Көрүм ону битмәз дәрдә туш олсун (МД., *сәһ. 86*).

---

[1] *Р. Ә. Рустәмов.* Газах вә Товуз шивәләринин морфоложи хүсусијјәтләри һаггында. Дилчилик мәчмуәси, XIV чилд, 1960, *сәһ. 12.*

Дүзәлтмә исимләр

Дастанларда елә дүзәлтмә исимләрә раст кәлмәк олур ки, бунлар мүасир әдәби дил үчүн сәчиїјәви дејилдир. Бунлардан ашағыдакылары гејд етмәк олар.

1) -чы -чи, -чу, -чү шәкилчиси илә:

ајлыхчы

Һәлә мәним өзүмү дә ајлыхчы гојуб ки, Тифлис шәһәринә јени кәлән гәрибләрин хәбәрини она јетирдим (МД., *сәһ. 173*).

Мәтндән ајдын олдуғу кими бурада «ајлыгчы» сөзү **нөвбәтчи, гаровулчу** мә'насындадыр. «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»ндә «Ашыг Гәриб» дастанындан јухарыда верилмиш мисал әсасында «ајлыг муздла ишләјән шәхс» кими изаһ едилир.[1]

Мәтндәки мә'на илә изаһлы лүғәтдәки мә'на бир-биринә јахындыр. Демәли, «ајлыхчы» муздла ишләјән гаровулчудур. Лакин бурада мараглы ҹәһәт будур ки, *«-чы»* шәкилчиси *«-лых»* шәкилчисиндән сонра кәлмишдир. Бу да данышыг дилинин тә'сиридир. Чүнки гајда үзрә *«-лыг»* илә дүзәлән мүчәррәд исимләр *«-чы»* шәкилчиси гәбул етмир. Мүгајисә ет: мүәллимлик-чи (?)

Чуғул + чу

Амма кечәл нә гәдәр чуғулчу идисә, молла да бир о гәдәр кут иди (МД., сәһ. 28).

«Чуғул» сөзү Шуша, Товуз, Кәнчәдә «хәбәрчи» мә'насында ишләнир».[2] Лакин дастанларда бу әламәт (пешә билдирмә) икигат верилмишдир.

«Чуғулчу» сөзү бурада **бич, арагарышдыран** мә'насындадыр.

Чөл-чү

Мән дә **чөлчү**, сиз дә **чөлчү** (АД., 1, сәһ. 21).

Бу сөз чөл иши илә мәшғул олан адама дејилир.

Бағман-чы

Бағманчы кетди бир кәлбәтин тапды, кәтирди (МД., *сәһ. 319*).

Дастанларда «бағман» сөзү һәм «бағман», һәм дә «бағманчы» шәклиндә ишләнир ки, икинчидә *«-чы»* шәкилчиси артыгдыр, чүнки «бағман» сөзүнүн өзүндә бағa бахан, бағчы мә'насы вардыр:

Фәләк мәни бағa бағман ејләди,
Бағман ағлар, бағча ағлар, күл ағлар (МД., *сәһ. 93*).

---

[1] Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти, 1, Бакы, 1966, *сәһ. 76*.
[2] Азәрбајҹан дилинин диалектоложи лүғәти, 1964, *сәһ. 450, 451*.

Дастанларда нәзәр-диггәти чәлб едән мәсәләләрдән бири фе'лдән исим дүзәлдилмәсидир. Мүасир дилимиздә мәһсулдар олан бир сыра шәкилчиләрлә фе'лләрдән исим дүзәлир. Мәсәлән, мүасир дилдә -ым -им, -ум, үм шәкилчиси илә фе'лләрдән **бахым, өлүм, ичим, көрүм** кими исимләр дүзәлир, лакин «гал» фе'линдән дүзәлән «галым» исминә анчаг дастанларда раст кәлмәк олур:

Дәли көнүл, мәндән сәнә әманәт,
Демә бу дүнјада галым, јахшыдыр,
Бир күн олар гоһум-гардаш јад олу,
Демә улусум вар, елим јахшыдыр (МД., *сәһ. 23*).

«Гал» фе'линдән дүзәлән «галым» исми мүасир дилдә аз ишләкдир. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә:

«Галым—галма, сағлыг, дирилик кими изаһ олунан бу сөз хәстә Гасымдан, јә'ни ашыг јарадычылығындан јухарыда верилмиш бејтдә тәсбит олунмушдур:

Дәли көнүл, мәндән сәнә аманат,
Демә бу дүнјада галым јахшыдыр.[1]»

Ону да көстәрәк ки, «Таһир вә Зөһрә» дастанында устаднамә кими верилмиш гошмаларын үчү дә Хәстә Гасымындыр.

Демәли, бу сөз анчаг ашыг јарадычылығы вә дастанларда ишләнәрәк кениш мә'нада шифаһи халг әдәбијјатына мәхсусдур.

Јахуд: мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә **күлүш, кәлиш, бахыш** исимләри ишләнир, лакин **галыш, солуш, өлүш** сөзләринә раст кәлмәк олмур. «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә—бахыш (*сәһ. 83*), **кәлиш** (*сәһ. 324*), **күлүш** (*сәһ. 335*), галыш (*сәһ. 124*) гејд олунмушдур, лакин **солуш, өлүш** сөзләринә раст кәлмәдик. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә **бахыш** (I-ч., сәһ. 207) сөзү илә јанашы «галыш» сөзү дә верилмиш вә **галма, галмаг** кими изаһ едилән бу сөз јенә дә дастанлардан кәтирилмиш мисалла изаһ едилмишдир.

Әслим кетди, Күрчүстанын елиндән,
Мәним бурда галышыма нә дерсиз?
Икидилли һәрчајынын әлиндән,
Саралыбан солушума нә дерсиз?

Бајрам кәлә, хына јахам дәстимә,
Салам верәм, јаранымa, достума,
Хәстә олсам, Әсли кәлмәз үстүмә,
Гәриб-гәриб өлүшүмә нә дерсиз?

---

[1] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, I-чи чилд, Бакы, 1966, *сәһ. 406*.

Бир зүлфүнә асылајым дар дејә,
Гөнчә күлә сарылајым хар дејә,
Лакин бурда тути дилим вар дејә,
Кәлиб-кедиб кәлишимә нә дерсиз?

Сәһәр илә индикинин арасы,
Алды мәни гашларынын гарасы,
Кимсә билмәз нәдир дәрдим чарасы,
Мә'лум-мә'лум бахышыма нә дерсиз?

Мән Кәрәмәм, Кәрәмлијим билдирдим,
Дост ағладыб, дүшмәними күлдүрдүм,
Узун бојлу хан Әслини итирдим,
Арсиз-арсыз күлүшүмә нә дерсиз?
(МД., *сәһ. 99, 100*)

«Азәрбајчан дастанлары» китабынын 2-чи чилдиндә јухарыдакы гошманын ашағыдакы бәнди дә вардыр:

Мәчнун Лејли үчүн чәкди чәфаны,
Гәриб Шаһсәнәмлә сүрдү сәфаны,
Арајыб да тапдым мән бивәфаны,
Инди дә ајрылышыма нә дерсиз? (*сәһ. 36*).

Мәтндәки «ајрылыш» исми изаһлы лүғәтдә гејд олунмуш вә М. С. Ордубадидән верилмиш мисалла тәсбит олунмушдур: «Кизли Бакы» (Нина). сон дәфә әлими сыхдыгда санки бармаглары вә дамарлары да бу ајрылыша е'тираз едирди.[1]

Бунунла белә, «ајрылыш» сөзүнүн чанлы данышыгда ишләк олдуғуну сөјләмәк олмаз.

СИФӘТ

Дастанларда сифәт, әсасән, үслуби планда ишләнир. Һәр һансы бир објектин тәсвириндә бир нечә сифәт бәдии тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир:

Сүсәнли-сүнбүллү дағлар,
Һалал елә, һүммәт елә!..
Бәнөвшәли, күллү дағлар,
Һалал елә, һүммәт елә! (*МД., сәһ. 365*).

Бурадакы доггуз сөздән дөрдү сифәтдир. Бәдии тә'јин кими вә ја үмумијјәтлә, тә'јин јериндә ишләнән сифәтләр дастанларда истәнилән гәдәрдир: *ачыг, јахшы, јаман, алычы, дәли, дүз, гүввәтли, јохсул, зорлу, бөјүк, кичик, рәһмли, көзәл, камил, гоша, саф, алакөзлү, јашылбаш, уча, гуру, јазыг, гара, инчә, көһнә, гәмли, һәгиги, балача* вә с.

---

[1] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, 1-чи чилд, Бакы, 1966, *сәһ.* 78, 79.

Дастанларда, хүсусилә нәзм һиссәсиндә классик әдәбијјатла бағлы бир сыра сифәтләр дә ишләнмишдир: *бүләнд, бича, гави, гәни, әрғәван, кутаһ, мәһбуб, мүхәннәс, пүнһан, бүрјан, хуб, бивәфа, бәдәсил* вә с.

Башга нитг һиссәләриндә олдуғу кими, сифәтләр арасында архаизмләрә, диалектизмләрә раст кәлмәк олур ки, бунларын да өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Бунлардан бир нечәси үзәриндә дајанаг. Дастанларда хејли мигдарда архаик мә'налы сифәтләр ишләнмишдир. Бу сифәтләрдән ән мараглысы «алчаг» сөзүдүр. Мүасир дилимиздә јүксәк олмајан, мәчази мә'нада «әчлаф» мә'насында ишләнир. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә бу сөзүн һүндүр олмајан, јаваш, аста, пис, хараб, кејфијјәтсиз, рәзил, шәрәфсиз, намәрд мә'наларында ишләндији гејд олунур.[1] «Әсли вә Кәрәм» дастанынын устаднамәсиндә Хәстә Гасымдан верилмиш бир гошмада «алчаг» сөзү мүасир мә'надан фәргли олараг тәвазөкар мә'насындадыр.

Гочагдан, олубсан гочаг олкунан,
Гададан, бәладан гачаг олкунан,
Сән ачыг ол, мәрд ол, алчаг олкунан,
Демә варым чохду, пулум јахшыды (АД., 2, *сәһ. 7*).

«Дастанлар» китабынын «гејдләриндә» Хәстә Гасымын XVIII әсрдә јашадығы еһтимал олунур. Демәли, Хәстә Гасым дөврүндә (XVIII әсрдә) алчаг сөзү тәвазөкар мә'нада ишләк олмушдур.

Фактлар көстәрир ки, «алчаг» сөзүнүн дастандакы мә'насы Маһмуд Кашкаринин лүғәтиндә, «Кудатгу билик» дастанында ишләнмишдир. Бу китаблара истинадән «Древнетюркский словарь»да «алчаг» белә изаһ едилир:

Alcaq—скромный, смиренный.[2]

С. Е. Малов да «alcaq» сөзүнү **скромный, ласковый** кими изаһ едир.[3]

«Алчаг» сөзүнүн бу мә'насынын дастанларда галмасы мараглы фактдыр.

Әслән әрәб сөзү олан «хас» вә «тәмиз» мә'насында чансыз әшјаларла ишләнән (хас полад) бу сөз дастанларда һәгиги, хүсуси, сечилмиш мә'наларда дыр. Бу сөз һәгиги, хүсуси мә'насында сарајла бағлы вәзифәдир вә түркдилли абидәләрдә дә ишләнибдир.[4]

---

[1] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, I чилд, Бакы, 1966, *сәһ. 100*.
[2] Древнетюркский словарь, *сәһ. 34*.
[3] *С. Е. Малов.* Памятники древнетюркской письменности. М., — Л., 1956, *сәһ. 356*.
[4] Јенә орада, *сәһ, 636*.

«Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»ндә «хас» сөзү «авам» сөзүнүн антоними кими шәрһ едилир вә бу сөзүн Фүзулинин, Ҹаббарлынын әсәрләриндә ишләдилдији көстәрилир.[1]

Дастанларда исә «хас» сөзү «баш» сөзүнүн синоними кими ишләнир: «Гурбани» дастанында «баш» кәниз Шаһ-Хубан өзүнү белә тәгдим едир:

— Мән Пәри ханымын хас кәнизијән (АД., 1, сәһ. 32)

Азәрбајҹан данышыг дилиндә «кәда» сөзү кишијә аид едилир вә нөкәр мә'насында ишләнир.

Һачы Мурад—А кафир оғлу, мәнәм сәнин аған, јохса Имран? О һарадан аға олду? Бир јетим **кәда** иди (С. С. Ахундов. Һекајәләр вә пјесләр, сәһ. 260).

«Кәда» сөзүнүн гыза аид олмасына анҹаг дастанларда раст кәлмәк олур.

Амма истәмәјирди ки, **кәда гыз** кибн дағдан она гопуб гачсын (ДН., сәһ. 87).

«Кәда» сөзүнүн илк мә'насы **диләнчи, јохсул, јолчу, касыбдыр.**[2] Демәли, һәм кишијә, һәм дә гадына аид үмуми кејфијјәт, субстантивләшмә нәтиҹәсиндә исә киши ҹинсини билдирир. Дастанлардакы мә'на, јә'ни «кәда» сөзүнүн сифәт олмасы онун әсл мә'насына ујғун кәлир.

Архаик сифәтләрдән данышаркән «јүкрүк» сөзүнү хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу сифәт «јүкүрмәк» фе'линдән дүзәлиб «ҹәлд, тез» мә'насында халг әдәбијјатында ишләнир:

Һаман саат пашанын адамлары Гәрибә бир јахшы **јүкүрәк** ат вериб, Гәриби јола салдылар (Д., сәһ. 173).

Бир ән'әнә олараг **јүкүрәк** сифәти, әсасән, ата аид олур.

jügrük—быстрый, скорый
jügrük ат—быстрый конь.[3]

Дастан дили үчүн архаик сифәтләрә «сәрјағыб», «сөјрәгиб», «сәјрәгиб», «сәјрағыб» вариантларында ишләнән «сејрағыб» сөзүнү дә аид етмәк олар:

Сәрјағыб адама һеч јахын дурма,
Хаин чыхар, онда дүз илгәр олмаз (АД., 1, *сәһ. 3*).

Тәккәббүр инсана салам ејләмәз,
Сөјрәгиб кимсәјә ән'ам ејләмәз (АД., 1, *сәһ. 184*).

Сејрағыблар бир араја кәлмәсин!
Данышыбан кизлин сиррин билмәсин!
(АД., 1, *сәһ. 194*)

---

[1] Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти, I-чи ҹилд, 1966, *сәһ. 101*.
[2] Әрәб—фарс сөзләри лүғәти. Бакы, 1966, *сәһ. 297*.
[3] Древнетюркский словарь, 1969, *сәһ. 284*.

Дүшмән, рәгиб мә'насында олан бу сөз «Дастанлар»ын «изаһлар» һиссәсиндә белә шәрһ едилир. «Сәјрағыб кимсәјә ән'ам ејләмәз—әслиндә сәк—ит, рәгиб—дүшмән демәкдир. Шифаһи әдәбијјатымызда, хүсусилә ашыг ше'риндә «сәјрәгиб» пис адам, намәрд адам, башгасына мәхсус олан шејә көз дикән мә'насында ишләнир (АД., 1, сәһ. 356).

Дастанларда ишләнән сифәтләрин бир гисми ја диалект лексикасына аиддир, ја да әдәби дилдәки сифәтләрин диалект формасыдыр. Бунлардан ашағыдакылары көстәрмәк олар:

1. «Бојун» сөзү мүасир әдәби дилдә исимдир. Лакин дастанларда бу сөз «чүт» мә'насында ишләнир:

Бир бојун өкүзүмүз олса, јердән-заддан әкәрик (АД., 1, *сәһ. 8*).

2. **Лөјүн-лөјүн** сифәти чүрбәчүр мә'насындадыр:

Шамдана **лөјүн-лөјүн** шамлар дүзүлмүшдү (ДН., *сәһ. 64*).

3. Үзүлмәк фе'линдән јаранан «үзүк» сифәти:

> Дәрдү-гәм чәкирәм, үзүјәм үзүк,
> Гыјма мәнә, ај чикәрим парасы (МД., *сәһ. 142*).

4. Мүасир дилдә *-лы/-ли, -лу/-лү* шәкилчиси илә дүзәлән сифәтләр бә'зән дастанларда *-ды/-ди* кими ишләнир:

— Оғлум, бу араларда тәбризди Гәрибин еви һарададыр? (Д., сәһ 151); Рәсул, бу гыз тифлисди Хачә Сән'анын гызы Шаһсәнәмдир (Д., сәһ. 136).

Дастанда чохлуг билдирмәк мәгсәдилә сифәтләрин гоша ишләнмәси кениш јајылмыш һалдыр. Белә ки, бә'зән сифәтләр гоша ишләнир, бә'зән исә исимләр гоша ишләнәрәк сифәтләшир.

а) сифәтләр гоша ишләнир:

Сарылмадым **инчә-инчә** белиндән,
Һеч өпмәдим додағындан, дилиндән (МД., сәһ. 140);
Лејли дејәр: боллу-боллу дәрд мәндә,
Әғјарларын тә'нәси салды кәмәндә (МД., сәһ. 328).

б) исимләр гоша ишләнир:

> Дәрдим **анбар-анбар**, дәрманым бири,
> Мән галмышам нә авара дејәрсән (АД., 2, *сәһ. 32*).

> Көзләримдән зәррә-зәррә јаш кәсдим,
> Јәр јолунда үз дөшәдим, баш кәсдим (АД., 2, *сәһ. 33*).

Шифаһи халг јарадычылығында сифәтләрдән данышаркән субстантивләшмәдән јан кечмәк олмаз. Дастанларда субстантивләшмә јолу илә көзәлә аид хүсусијјәтләрлә көзәлин өзү билдирилир, јә'ни әламәт вә ја кејфијјәт әшјанын јерини тутур.

Әли әлван хыналыдан,
Куши гызыл таналыдан,
Бир чан алан һавалыдан,
Мән дөнәрәм, көнүл дөнмәз (МД., *сәһ. 151*).

Бурадакы *хыналы, таналы, һавалы, хына, тана—сырға* вә һава сөзләриндән дүзәлмиш сифәтләрдир. Бу сифәтләр исә Әслијә аиддир. Кәрәм Әслинин адына дејил, она аид етдији әламәтләри садалајыр вә бунунла Әслини нәзәрдә тутур. Субстантивләшмиш бу сифәтләр исә чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул етмишдир. Дастанларда биз һәм садә, һәм дә дүзәлтмә сифәтләрин субстантивләшмәсинә раст кәлирик.

а) садә сифәт:

Үч көзәлин бири бизә гоһумдур,
О бириси әл дәјмәмиш говундур,
Ашыг Гәриб, бирси сәнин овундур,
Үч көзәлин бирисинә мән гурбан (МД., *сәһ. 177*).

б) дүзәлтмә сифәтләр:

Кәклик кими сәкишлидән,
Көксү әлван нахышлыдан,
Бир һарама бахышлыдан,
Мән дөнәрәм, көнүл дөнмәз (МД., *сәһ. 151*).

САЈ

Сајлар дастанларын дилиндә ишләк нитг һиссәси олуб мүәјјән үслуби вә функсионал вәзифәләр јеринә јетирир. Ән'әнә вә сајларын сакраменталлығы илә әлагәдар олараг онларын ишләмәсиндә мүәјјән мәгсәдәујғунлуг һисс олунур. Белә ки, сајларын мигдар вә сыра билдирмәк хүсусијјәти дастанларда мүәјјән мәгсәдә хидмәт едир. Сајларла әлагәдар бир мәсәләни гејд етмәк лазымдыр ки, сајларын нә архаик, нә дә диалектал формалары мөвчуддур. Дастанлар үчүн характерик олан сајлар ашағыдакылардыр:

1. **Бир**—бу сај дастанларда һәм әшјанын мигдарыны, һәм дә онун гејри-мүәјјәнлијини билдирир. Бә'зән исә бу ики хүсусијјәт бирләшир.

а) мигдар билдирир:

Тапдығын бир тәрланы вар иди (ДН., сәһ. 159).

б) гејри-мүәјјәнлик билдирир:

Битлисдә Һачы Сәјјад адлы бир киши вар иди (ДН., *сәһ. 159)*; Тапдыг бахды, тәрланы *бир* чинар ағачынын башына гонмуш көрду (ДН., сәһ. 160).

в) һәм мигдар, һәм дә гејри-мүәјјәнлик билдирир:

Мәләксима гарынын бир гызы вар иди (ДН., сәһ. 132).

Бунлардан башга, *бир* сајы бир сыра вәзифәләри дә јеринә јетирир. Гејри-мүәјјән објектләрин мигдарындан асылы олараг **бир** сајы гејри-мүәјјәнлик мә'насында бир нечә дәфә тәкрар олуна билир:

...Хәлвәти *бир* јердә өзүнә бир отаг тапыб галмагда олсун (Д., сәһ. 90).

2. **Ики** сајы дастанларда чох аз ишләнир. Бу сај бә'зән мигдар, бә'зән дә гејри-мүәјјәнлик билдирир.

Мәрјәм сачындан ики тел ајырыб синәсаз еләди (МД., *сәһ. 74)*.

Белә бир мигдар билдирмә тәрзи каһ бир, каһ да үч сајлары илә ифадә едилир.

Зөһрә сачларындан үч тел ајырыб бағрына басды (АД., I, сәһ. 133); Сачындан үч тел ајырыб бағрына басды (АД., I, *сәһ. 141)*.

Демәли, дастанларда ики сајынын ишләнмәси шәрти характер дашыјыр, бу сај «бир» дә, «үч» дә ола биләр.

«Ики сајы ашиг-мә'шугу билдирмәк мәгсәдилә «ики һәсрәт», «ики ашиг-мә'шуг» бирләшмәсиндә ишләнир:

...Ики ашиг-мә'шуг бир-биринин бојнуна сарылдылар (МД., сәһ. 146); Ики һәсрәтли бир-бирилә мурада чатыб шад күнләр, узун өмүр кечирдикдән сонра јерә кечдиләр (МД., сәһ. 202); Инди о ики севкили бири-биринә чатмаса, дәрвиш дејәнләр олачаг (ДН., сәһ. 65).

3. **Үч, једди, гырх.** Дастанларда бу сајлар чох ишләнир вә тәхминән ејни вәзифәни јеринә јетирир. Бу да һәмин сајларын сакраменталлығы илә бағлыдыр. «Истәр адәт вә ән'әнәләримиз, истәрсә инам вә е'тигадларымыз, истәрсә дә сырф мәишәт мәсәләләрилә әлагәдар олан **үч, једди, гырх** сајлары халгымызын гәдим дүнјакөрүшләри илә әлагәдардыр вә чох кениш шәкилдә јајылмышдыр. Үч сајы аталар сөзү, дастанлар вә халг әдәбијјаты жанрларында ишләнир».[1]

Дастанлардакы үч сајы ашағыдакы бирләшмәләрдә ишләнир:

---

[1] *Р. Хәлилов.* Сајлар. Бакы, 1978, *сәһ. 31.*

1. **Үч устаднамә.** Дастанларын әввәлиндә дејилән устаднамәләр үч гошмадан (һиссәдән) ибарәт олур.

Устадлар устаднамәни ики демәјиб үч дејәр, биз дә дејәк үч олсун, дүшмәнин өмрү пуч олсун (ДН., сәһ. 6).

2. **Үч көзәл.** Дастанларда бә'зән ашығын **үч севкилиси** олур, үч гызла евләнир. «Шаһ Исмајыл» дастанында Шаһ Исмајыл **үч көзәли** севир: Күлзар, Әрәбзәнки, Рәмдар Пәри.

Чуғул Шаһ Исмајылын **үч көзәл** дә кәтириб Гәндаһара кәлдијини Әдил шаһа хәбәр верди (ДН., сәһ. 177);

Шәһәрсајағы кејинмиш бир оғланын јанында **үч көзәли** көрүб, ағзынын сују дабағ дәјмиш өкүз кими, дөшүнү ислатды (ДН., сәһ. 71).

Н. Сејидов Азәрбајҹан нағылларынын бәдии хүсусијјәтләриндән данышаркән јазыр ки, фантастик нағылларда ашағыдакы үчләмәјә раст кәлирик:

Үч гардаш, үч бачы, үч див, үч пәри, үч суал, үч шәрт. Бу үчләмәләрдә һадисәләр бир-бириндән гүввәтли олур: бөјүк гардаш тәнбәл, ортанҹыл ондан бир аз үстүн, кичик гардаш исә күчлү, гочаг, ағыллы олур.[1]

Үч сајы һаггында белә бир мүлаһизәни Ә. Гарабағлы да сөјләмишдир:

«Чох мараглыдыр ки, нағылларымызда халг е'тигадында һәмишә үчүнҹү әввәлки икидән фәргләнир. Үчүнҹү оғул даһа гочаг олур, үчүнҹү күн мәсәлә һәлл олунур. Үчүнҹү јол даһа хејирли олур, үчүнҹү зәрбә даһа гүввәтли нәтиҹә верир, үчүнҹү бачы даһа көзәл вә зирәк олур».[2]

3. **Үч көјәрчин.**

Үч көјәрчин кәлиб, о ағачын башына гонду (ДН., *сәһ. 114*).

4. **Үч күн**

Јахшы, анҹаг мәнә үч **күн** мөһләт вер ки, һазырлыг көрүм (МД., сәһ. 155).

5. **Үч дәрд.**

Кимсә билмәз бу гүрбәтин һалыны,
Бахча дәрди, Вәтән дәрди, ел дәрди.
Ағлаја-ағлаја дүшдүк јоллара,
Кәлән дәрди, кечән дәрди, јол дәрди.
Мән билирәм бу дәрд мәни тез јыхар,
Әсли дәрди, Кәрәм дәрди, дил дәрди
(МД., *сәһ. 151, 152*).

---

[1] *Н. Сејидов.* Азәрбајҹан нағылларынын бәдии хүсусијјәтләринә даир, Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр. Бакы, 1966, икинҹи китаб, *сәһ. 47.*

[2] *Ә. Гарабағлы.* Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјаты тәдриси. Бакы, 1961, *сәһ. 27.*

6. **Үч нишан.**

Ијитләрдә үч нишан олар; бир-биринә һәрбә-зорба кәлмәк, ат ојнатмаг, күләшмәк. Мән сәнинлә үчүнә дә варам (ДН., сәһ. 68).

Дастанларда үч сајы илә әлагәдар дикәр хүсусијјәтләр дә көзә чарпыр. Биринчи көзәл даһа гәшәнкдир, икинчи вә үчүнчүләр ондан кери галыр, биринчи ашығын бутасыдыр, илк раст кәлдији севкилисидир. Биринчини ахтармаға кедәндә дә икинчијә, үчүнчүјә раст кәлир. Әкәр ашыг биринчини ахтарырса, икинчиләр өзләри ашығын онлары алмасыны хаһиш едирләр.

«Новруз» дастанында Новрузун бутасы Мисир пашасынын гызы Гәндаб ханымдыр. Иш елә кәтирир ки, Гәндабын далынча кедәндә Шәһријара раст кәлир.

Јахуд: Шаһ Исмајыл Күлзарын далынча кедәндә Әрәбзәнкијә раст кәлир, Рәмдар Пәријә раст кәлир.

Једди сајы да **үч** сајы кими сакраменталдыр. Бу сај да чох вахт рәмзи мә'нада ишләнир:

1. **Једди гардаш.**

Бу тәрәфдән **једди гардаш** Шаһ Исмајылын әлинә-ајағына дүшүб, ону сараја кәтирдиләр (ДН., сәһ. 98).

2. **Једди ил.**

Једди илди тәрки Вәтән олмушам,
Мәни дә кәндинә ал, сәнә гурбан (ДН., *сәһ. 70).*

3. **Једди күн, једди кечә.**

Једди күн, једди кечә тој еләјиб, һәсрәт әлләрини бирбиринә чатдырдылар (ДН., сәһ. 270).

ӘВӘЗЛИКЛӘР

Дастанларын морфоложи гурулушунда әвәзликләр хүсуси јер тутур, хүсусилә шәхс әвәзликләри даһа ишләкдир. Чүнки дастаны данышан ашыг әсәрин гәһрәманларына тез-тез мүрачиәт едир, һадисәләр чох заман биринчи шәхслә икинчи шәхс арасында суал-чаваб репликасы әсасында чәрәјан едир.

— Аббас, мән сәнин сәламәт гуртармағына севиниб күлүрдүм. Сән нијә инчидин?

Аббас деди:

— Елә билдим ки, рәгибә ујуб, мәни тәрк еләмисән.

Күлкәз Пәри деди:

— Ағлына ајры шеј кәлмәсин: мән сәннән дөнмәрәм. Анчаг горхурам бизи кәлиб бурада көрәләр (АД., 2, сәһ. 163).

Дастанларда шәхс әвәзликләри муасир дилдә олдуғу кими ишләнир:

I шәхсин тәки:—Бәј, мән разы ола билмәрәм (АД., 2, *сәh. 131*).

II шәхсин тәки: —Паша, сән једди дәфә демисән, мејданы hәрлә, мән ијирми дәфә hәрләјәҹәјәм (АД., 2, сәh. 197).

III шәхсин тәки:—О мәни сәнә верән дејил (АД., 2, *сәh. 36*).

I шәхсин ҹәми: — Биз мәрhум атан Мәммәд сөјдәкарын ән јахын адамларынданыг (МД., сәh. 168).

II шәхсин ҹәми: — Сиз кимсиниз, hара кедирсиниз? (МД., сәh. 117).

III шәхсин ҹәми: Демә, фәррашлар онлары пусурмушлар (МД., сәh. 149).

Дастанларын дилиндә шәхс әвәзликләринин ишләнмәсиндә ашағыдакы хүсусијјәт көзә чарпыр:

1. Јөнлүк hалда I шәхсин тәки мана, маа, икинҹи шәхсин тәки исә сана, саа шәклиндә ишләнир:

—Әми, о сазы мана вер (АД., 2, сәh. 181); Сазбәнд деди:—Өзүм үчүн гајырмышам, сана нијә верим (АД., 2, сәh. 181); Ај оғул, башына дөнүм, сана нә олуб? (АД., 2, сәh. 180); Оғул, о бармағындакы үзүјү вер маа, мән сәнин дәрдинә әлаҹ еләјим (АД., 2, сәh. 259); Мән бурадан кедән кими өзүмү вераҹам лаллыға, ким кәлсә, данышдырмајаҹағам, сән hәким либасында кәл, үзүјү маа көрсәт, онда данышаҹағам (АД., 2, сәh. 258); —Гызым, бир стәкан вер, саа дәрман верим, јахшы ол! (АД., 2, сәh. 265).

Әлбәттә, белә бир хүсусијјәти бүтүн дастанлара аид етмәк олмур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дастанлардакы белә бир хүсусијјәтә тәсадүфи hал кими бахмаг олмаз. Азәрбајҹан диалектләринин чохунда, hәтта түрк дилләриндә дә белә хүсусијјәт вардыр.

«Нуха диалектиндә I шәхсин тәки јөнлүк hалда маа, мана, ма, мә, II шәхсин тәки саа, са, сә, сана шәклиндә ишләнир».[1]

Һәмин әвәзликләр түркмән, ујғур дилләриндә дә јөнлүк hалда мана, сана шәклиндә ишләнир.

Демәли, I вә II шәхсин тәкинин истәр дастанларда, истәрсә дә диалектләрдә мана, сана шәклиндә ишләнмәси тәсадүфи характер дашымыр. Дилдә тәсадүф олунан бу форма өзүнү дастанларда вә диалектләрдә дә сахламышдыр.

Дастанларда шәхс әвәзликләри чыхышлыг hалда муасир

---

[1] *М. Исламов.* Азәрбајҹан дилинин Нуха диалекти. Бакы, 1968, *сәh. 106*.

дилдән фәргли шәкилдә ишләнир, јә'ни мәндән, сәндән әвәзинә мәниән, сәннән ишләнир.

Јары мәннән, мәни јардан ајыран,
Көрүм ону битмәз дәрдә туш олсун (АД., 2. *сәһ. 23*);
Ај арифләр, кәлин сизә сөјләјим,
Истәкли дост мәннән ајры дүшүбдү (МД., *сәһ 121*).

«Өз» гајыдыш әвәзлији дастанларын дилиндә чох ишләкдир. Дастанларын нәср һиссәсиндә, әсасән «өз» гајыдыш әвәзлији мүхтәлиф грамматик формаларда ишләнир.

Гарача оғлан өзү дә буталы иди (МД., сәһ. 320);

Гејси ешг биһуш едиб, үч күн, үч кечә *өзүнә* кәлмәјиб, дөрдүнчү күн сабаһын јели она дәјиб ајылды, бахыб көрдү ки, Лејли гучағында јохдур (Д, сәһ. 19); Лејли өз чадырына кәлиб, чох кефсиз отуруб ағлајырды (Д., сәһ. 48).

Бунунла белә, дастанларын дилиндә, хүсусилә нәзм һиссәсиндә «өз» гајыдыш әвәзлији илә јанашы, архаик форма олан «кәнди» гајыдыш әвәзлијинә дә тәсадүф етмәк олар:

Кәндинә лаф едиб, шаирәм дејәң
Саваламын габағында дөз иди (ДН., *сәһ. 14*).

Устад исәң кәл нечитмә кәндини,
Бу мејдандан гуртараплар мәрд олар (Д., *сәһ. 170*).

«Кәнди» гајыдыш әвәзлији Азәрбајчанын бир сыра диалектләриндә ишләнир. Гах шивәсиндә вә Шәки диалектиндә qandi әвәзлијинә раст кәлмәк олур.[1]

Мүасир түрк вә гагауз дилләриндә гајыдыш анлајышы кәнди (kendi) сөзүнә мәнсубијјәт шәкилчиләринин әлавәси илә мејдана чыхыр: kendim, kendin, kendisi, kendima[2].

Дастанларда ишарә әвәзликләри дә мараглы хүсусијјәтә маликдир. Дастанларда «о» ишарә әвәзлији илә јанашы, онун архаик формасы «ол» да ишләнир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, «о» ишарә әвәзлији дастанларын һәм нәзм, һәм дә нәср һиссәсиндә ишләндији һалда, «ол» формасы анчаг нәзм һиссәсиндә ишләнир.

1. Нечүн хараб олду, чарчы- базарын,
Ағыл ирмаз о худанын ишинә (МД., *сәһ. 108*).

2. Көрдү бу јерләрдә о гәдәр турач, кәклик вар ки, о тәрәф-бу тәрәфә учушурлар (АД., 2, сәһ. 52).

---

[1] *М. Ш. Ширәлијев.* Диалекты и говоры азербайджанского языка, Баку, 1983, *сәһ. 105.*

[2] *Ф. Р. Зејналов.* Түрк дилләринин мугајисәли грамматикасы. АДУ нәшријјаты, 1974, *сәһ. 122.*

Бу мисалларын биринчисиндә «о» ишарә әвәзлији дастанын нәзм һиссәсиндә, икинчи мисалда исә нәср һиссәсиндә ишләнмишдир. Ашағыдакы нәзмдән көтүрүлмүш бејтләрдә «ол» архаик формасы ишләнмишдир.

Залым атан ол атаны өлдүрдү,
Ала көзлүм, хан Таһирин, јар јери (МД, *сәһ. 36*).

Мән Әзимәм, ол Мә'сумин атасы,
Көндәрибди сөјкүлүсү јанына (АД 2, *сәһ. 263*).

Әлбәттә, бурада дастанларын вариантлары арасында да фәрг вардыр. Әкәр 1979-чу илдә чап едилмиш. «Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары» китабына дахил олмуш «Таһир вә Зөһрә» дастанында «ол» ишарә әвәзлији ишләнибсә, һәмин дастанын 1937-чи ил нәшриндә «о» шәклиндә верилмишдир.

Залым атам о атаны өлдүрдү,
Олсун тачи-тәхти таримар, јери (ДН, *сәһ. 133*).

XIV—XIX әср Азәрбајчан јазылы абидәләриндә III шәхсин тәки «ол» вә «о» илә ифадә олунубдур. XVIII әсрә кими «ол» вә «о» әвәзликләри паралел ишләнмиш, XVII әсрдән сонра «о» формасы сабитләшмишдир».[1] Һәр ики форманын дастанларда ишләнмәси бу гошмаларын гәдимлијини сүбут един.

Үчүнчү шәхсин чәми исә «онлар» шәклиндә ишләнир:

Аббас **онлары** белә мат-мәәттәл көрүб, өзүнү атды ортаја (АД., 2, сәһ. 156).

«Бу» ишарә әвәзлији дастанларда ашағыдакы шәкилләрдә ишләнмишдир:

1. **Бунлар** бир-биринә әл атмаг истәјәндә ифритәләр гызы јухуја вериб, апардылар өз јерләринә (АД., 2, сәһ. 258); Султан Сүлејман булара бахырды (АД., 2, сәһ. 258.

2. Суал вердим, чавабымы алмадым,
Бир молла көстәрди, буллары једдн (АД 2, *сәһ. 180*).

3. Буннар Сејидини бурахдылар (АД., 2, сәһ. 184).

Вердијимиз мисаллардакы **«булар»**, **буллар**, **буннар** сөзүнә әсасән диалектләрдә тәсадүф олунур.

---

[1] *Ф. Л. Параджи.* Местоимение в письменных памятниках азербайджанского языка (XIV— XIX веков. АКД, Баку, 1978, *сәһ. 9*.

Дастанларда тәсадүф едилән ишарә әвәзликләриндән бири дә иннән-индән формасындадыр.

Иннән белә јаман олду ишимиз,
Кедин дејин, Таһир мәни көзләсин (МД, *сәһ. 30*).

Чох јерләр индән белә кәзәрәм,
Бири Тифлис, бири Бајазыд, бири Ван (МД, *сәһ. 116*).

Бурада *-дән* чыхышлыг һал шәкилчисидир. *«-нән»* исә *«-дән»* шәкилчисинин ассимилјасијасыдыр. Беләликлә, бу шәкилчи *«-ин»* вә *«-дә»* һиссәләриндән ибарәтдир. О. Бетлинг јакут дилиндә *«-ин»* әвәзлији олдуғуну гејд етмиш вә ону ишарә әвәзлији һесаб етмишдир. Бу әвәзлик диалектләрдә дә, шифаһи халг әдәбијјатында да мүһафизә олунмушдур:

Олур *иннән* белә гијамәтимиз.
Ағлаја-ағлаја гал *иннән* белә. (Халг маһнысында[1])

Дастанларда ишләк олан ишарә әвәзликләринә ејлә, һејлә әвәзликләрини дә әлавә етмәк олар:

Софи, кәл, ејлә сөјләмә,
Бағрымын башын тејләмә (МД, *сәһ. 110*);

Гары нәнә, һејлә сөзләри данышма! (МД., сәһ. 359)

Суал әвәзликләри илә јанашы **һанкы, һачан, һанчары** әвәзликләри һәм нәзм, һәм дә нәср һиссәсиндә ишләнмишдир. Бу әвәзликләр **һансы, нечә, нә заман, нә вахт** әвәзликләринин гаршылығыдыр.

һанкы, һанкысы—һансы
һачан—нә вахт, нә заман
һанчары—нечә

Әрзурумнан чыхдым, үч олду јолум,
Мән бу јолун һанкысына кедәјим,
Кечә-күндүз чағырарам јарадан,
Мән бу јолун һанкысына кедәјим? (МД, *сәһ. 140*).

Сәнә гурбан олум танры,
Көрән Таһир һачан кәләр?
Мән чәкирәм аһу-зары,
Көрән Таһир һачан кәләр?

—Ај бала, мән һанчары көрмүшдүм? (МД., сәһ. 51)

Истәр әвәзликләрин тарихи инкишафындан, истәрсә дә диалектләрдән данышан мүтәхәссисләр бу суал әвәзликләринин тарихи абидәләрдә вә диалектләрдә ишләндијини гејд едирләр.

---

[1] Бах: *Ф. Л. Паранджи.* Көстәрилән әсәр, *сәһ. 8.*

Һачан вә **һанчары** әвәзликләри тарихи абидәләрдә **хачан, гачан, ханчәри** шәклиндә ишләнмишдир:

Башдан-ајаға бәндә Хәтан хәталидир,
Заһид, хачан ки, хублары севмәк күнаһ ола?
(Хәтаи. Әсәрләри, I, *сәһ. 52)*

Онча јаш төкдү Хәтаи фиргәтиндән, еј сәнәм,
Ханчару бахсам, көзүмдә јер јүзү судур мана.
(Хәтаи. Әсәрләри, I, *сәһ. 35)*

М. Исламов **һәнчәри, һачан** әвәзликләрини Нуха диалекти үчүн сәчијјәви олан суал әвәзликләри һесаб едир.[1]

«Һанкы» әвәзлији мүасир дөврдә «һансы» шәклиндә ишләнир. «Һанкы» исә онун архаик формасыдыр.

Дастанда ишләнән тә'јини әвәзликләр арасында «гаму» хүсуси мараг доғурур. Мүасир данышыгда бу архаик форма «һамы» шәклиндә ишләнир.

Сиррини сөјләмә *гаму* аләмә,
Бивәфа дилбәрдән сәнә јар олмаз (МД, *сәһ. 70).*

Дастанларын дилиндәки «гаму» архаик әвәзлијинә јазылы абидәләрдә раст кәлмәк олур, лакин диалектләрдә бу форма гејдә алынмамышдыр.

Һеч кими бири-бирин көрмәз олды,
Гамулары зүлмәт ичрә һејран гылды.
(Гиссеји Јусиф, «Кечмишимиздән кәлән сәсләр» *сәһ. 26)*

Дастанларда тез-тез «бүтүн» тә'јини әвәзлијинин јеринә «чәми» сөзү ишләнир.

Уста, бир гыз севдим сизин дијарда,
Чәми көзәлләрин о сәрдарыды (АД., I, *сәһ. 28).*

ФЕ'Л

Дастанларын дилиндә фе'л мә'на вә грамматик формаларынын зәнкинлији илә нәзәр-диггәти хүсуси чәлб едир. Дастан дилинин формалашмасында фе'лләрин хүсуси ролу вардыр. Бир чох фе'лләрин мүәјјән мә'налары анчаг дастанларда ишләнир, бунлар дастан дилиндә мотивләшмишдир. Үмумхалг данышыг дилинә аид фе'лләр дастанларда јени мә'на алыр.

Дастанлардакы **фе'лләр** вә бунларын морфоложи фор-

---

[1] Бах; *М. Исламов.* Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти, Бакы, 1968, *сәһ. 110.*

малары, әсасән мүасир Азәрбајчан дилинин гајда-ганунларына тамамилә ујғун кәлир вә бу фе'лләрин, бу морфоложи формаларын сајәсиндә дастан дили мүасирләримиз үчүн анлашыглы олур:

Тачир Новруздан сорушду:

— Оғлан, нәчисән? Нијә ағлајырсан?

Новруз сазы синәсинә басды, көрәк тачирә нә чаваб верди (АД., I, сәһ. 158).

Бурадакы сорушду, ағлајырсан, басды, верди фе'лләри һәм мә'на, һәм дә морфоложи гурулуш бахымындан мүасир дил фе'лләридир. Бу гәбилдән олан фе'лләр дастанда сајсыз-һесабсыздыр. Бу бахымдан ашағыдакы парчаны нәзәрдән кечирәк:

Таһир Мирзә деди:

— Ана, гәм чәкмә. Ал бу пулу, кет ики дәст арвад палтары ал, кәтир кејәк. Тут мәним әлимдән апар Зөһрәнин гапысына. Декинән бу мәним гызымды, әри өлүб, нечә вахтдан бәри бүтүн олан малы-дөвләтини јејиб гуртарыб, инди буну сәнә гуллугчу вермәк истәјирәм (АД., I, сәһ. 127).

Бу мәтндә 15 фе'л ишләнмишдир: **чәкмә, ал, кет, ал, кәтир, кејәк, тут, апар, декинән, өлүб, олан, јејиб, гуртарыб, вермәк, истәјирәм.** Бу фе'ллардән анчаг бири—**декинән** диалектал сәчијјә дашыјыр.

Јахуд:

Никар ханым дујмушду ки, Маһмуд гәсдинән јатыр, Гәнбәр јанына кәләндә ондан сорушду:

— Гәнбәр, азарлын нечәдир?

Деди:

— Ханым, нијә сорушурсан, сәнә мә'лумдур.

Деди;

— Кет, кизли Маһмуду көтүр кәл, һеч ким билмәсин.

Гәнбәр синә-синә кетди. Маһмудун јанына кәлиб деди. (МД., сәһ. 314, 315),

Бу парчада јенә дә 15 фе'л ишләнмишдир.

Беләликлә, дастанларда ишләнән күлли мигдарда мә'насы ајдын олан, грамматик форма е'тибарилә мүасир дилә ујғун кәлән фе'лләрлә јанашы, бә'зән формача, бә'зән дә мә'нача мүасир дилдән фәргли фе'лләр дә ишләнмишдир ки, буилар да дастан дилинә аиддир, онун спесифик хүсусијјәтләрини тәшкил едир.

Дастан дилинин морфоложи гурулушу үзәриндә апарылан арашдырма көстәрир ки, дастан дилиндәки фе'лләри ашағыдакы аспектдән тәһлил етмәк лазымдыр:

а) үмумхалг данышыг дилиндә ишләнән, лакин дастанларда јени мә'на алан фе'лләр;

б) үмумхалг данышыг дилиндә ишләнән, лакин дастанларда мүәјјән фонетик вариантларда ишләнән фе'лләр;

в) сырф диалектал сәчијјәли фе'лләр;

г) архаик фе'лләр вә формалар.

Дастанларда елә фе'лләрә раст кәлмәк олур ки, бунлар данышыг дилиндән фәргли мә'нада ишләнир, дастан дилинин јаранмасында мүһүм рол ојнајыр. Әкәр үмумхалг дилиндә «алды» фе'ли бир чох мә'наларда ишләнирсә, бу дастанларда «саз көтүрмәк» мә'насында мотивләшмишдир. Әкәр «о алды чүмләсинә гаршы *нә* суалы (*нә* алды) гојмаг лазымдырса, «алды Кәрәм» чүмләсинә гаршы суал гојулмур, чүнки бурада «алды» сазы көтүрмәк мә'насында мотивләшмишдир. Бу група дахил олан фе'лләрә ашағыдакылары аид етмәк олар:

Демәк. Данышыг дилиндә олдуғу мә'насындан башга, бу фе'лләр **сөјләмәк, охумаг** мә'наларында да ишләнир. «Деди» хәбәриндән сонра (Кәрәм карваны көрәндә Әсли јадына дүшдү, алды сазы синәсинә басды, деди (адәтән, бу вә ја дикәр гошма сазла охунур (сөјләнилир).

«Демәк» фе'ли бу мә'нада, әсасән «нә» суал әвәзлији илә (нә деди), гыфылбәнд (гыфылбәнд демәк), бағлама (бағлама демәк), бир ағыз (бир ағыз демәк), сөз (сөз демәк), бәнд (бәнд демәк), јарпаг (јарпаг демәк) вә с. исимләри илә ишләнир.

Бу бирләшмәләрин һамысы дастан дилиндә ишләнир, онун өзүнәмәхсуслуғуну тәшкил едир.

Сөјләмәк фе'ли **охумаг** фе'линин синонимидир. Одур ки, «демәк» фе'ли ишләнән мәгамларын чохунда «сөјләмәк» фе'ли ишләнир.

бағлама демәк—бағлама сөјләмәк,

сөз демәк—сөз сөјләмәк вә с.

Тикмәк.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә «тикмәк» фе'ли, әсасән чансыз әшјаларла бағлыдыр; ев тикмәк, палтар тикмәк вә с.

Дастанларда исә бу фе'л чанлы варлыгларла да ишләнир вә сечмәк мә'насыны билдирир: Чамаат Әдил шаһын јеринә Шаһ Исмајылы тикдиләр (ДН., сәһ. 115). Ејни мә'нада Ү. Һачыбәјовун фелјетонларында да раст кәлмәк олур:

Амма бунунла һәмин «ганачаглы» һәрифи көтүрүб мәчлисә үзв вә һәтта сәдр тикдиләр.

Азәрбајчан халг дилиндә «тој еләмәк», «тәбил вурмаг» (чалмаг) бирләшмәләри ишләнирсә, «тој вурмаг» бирләшмәсинә раст кәлмәк олмур. Лакин дастанларда бу бирләшмә дә ишләнир.

Шаһ Исмајыл гырх күн, гырх кечә тој вурдурду (ДН., *сәһ. 115*).

«Сүрмәк» фе'линин **чуммаг, һүчум етмәк** мә'насына да дастанларда раст кәлмәк олур:

Алманы јејибдир, чыхыб бадама,
Гашга габан кими сүрүр адама (ДН., *сәһ. 32*).

Дастанларын дилинә диалект вә шивәләрин күчлү тә'сири олур, чүнки бу вә ја дикәр дастаны данышан ашыг истәр-истәмәз өз диалектинин хүсусијјәтини ора дахил едир. Дүздүр, дастанларын чапы заманы бә'зән диалектизмләр ислаһ олунур. Бунунла belә, дастанларын дилиндә истәр лексик, истәрсә дә грамматик диалектизмләр мөвчуддур.

Дастанларын дилиндә ишләнән ашағыдакы диалект фе'лләрини көстәрмәк олар:

Анышырмаг—танымаг, сечмәк, хатырламаг мә'насында олан бу фе'л ан (маг) көкү илә бағлыдыр. Товуз шивәсиндә анышдырмаг—хатырламаг мә'насында ишләнир.[1]

Амма нә гәдәр бахдыса **анышырда** билмәди. Она көрә дә **анышырда** билмәди ки, Кәрәмин үзүнү-көзүнү түк басмышды (МД., сәһ. 141).

Әјләнмәк—дурмаг, дајанмаг

Әјләнмир ки, јардан хәбәр сорајым,
Әсиб-әсиб кедән бади сәба һеј!!! (МД, *сәһ. 107*).

Әјләнмәк әсасән Газах диалектиндә **дајанмаг, дурмаг** мә'насында ишләнир.

Бејтләшмәк—сөзлә, ше'рлә мүбаһисәдир, дејишмәдир.

«Аббас вә Күлкәз» дастанындан ашағыдакы чүмләләр бу бахымдан характерикдир:

Бир аз кечәндән сонра де ки, ичазә верин мәним бу шакирдим сизин шакирдләрлә **бејтләшсин.** Аббас она бир нечә бејт өјрәтди... —Уста, ичазә верин, шакирдләримиз бир аз **бејтләшсинләр,** биз дә гулаг асаг (АД., 2, сәһ. 132.

«Бејт» сөзүндән *«-ләш»* шәкилчиси илә дүзәлмиш «бејтләш» фе'ли шифаһи халг әдәбијјатында вә диалектләрдә ишләнир.

Азәрбајчан диалект вә шивәләриндә **дејилмәк, мүбаһисә етмәк** мә'насында «бејтләш» фе'ли вардыр. Мәннән бурада отуруф бејитдәшмә.[2]

---

[1] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. Бакы, 1968, *сәһ. 37*.

[2] *Р. Рүстәмов.* Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. 1965, сәһ. 95. Әлавә бах: М. Исламов. Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти, Бакы, 1968, сәһ. 236.

Будамаг—доғрамаг, парчаламаг:

Гыз, ајыб олмаса, де нәдир адын?
Гыја бахдын, сыныг көнлүм будадын (ДН., *сәһ. 89*).

Бу фе'лә һәм **кәсмәк, гырмаг**, һәм дә **дөјмәк** мә'насында диалектләрдә раст кәлмәк олур. Рүстәмов бу фе'лин «а» шәкилчиси васитәсилә дүзәлдијини көстәрир вә гејд едир ки, «Азәрбајҹан диалект вә шивәләриндә тәкһечалы сөзләрә *-а/-ә* шәкилчисинин әлавәси илә дүзәлән бир нечә фе'л вардыр ки, бунларын көкләринин мә'насыны мүәјјәнләшдирмәк гејри-мүмкүндүр.[1]

Боғазламаг—боғазыны кәсмәк

Гара вәзир Пәри ханымын јалвармасына бахмады, хәнҹәри чәкиб оғлунун икисини дә көзүнүн габағында боғазлады (ДН., сәһ. 168).

Чырнамаг—тапдаламаг

Молла көрдү ки, бу һыр-зыр ганмыр, бир аз да о јан-бу јан даныша, дәли инәк баласыны чырнајан кими чырнајаҹаг (ДН., сәһ. 81).

Сынмаг—пәрт олмаг

Сәмәд бу сөздән чох **сынды**, ашыг Валеһин јанына кәлиб деди (ДН., сәһ. 7).

Умсу олмаг—Кәдәбәј, Шуша шивәләриндә *умсух* тамаһланмаг, бир шејә тамаһ салмагдыр.[2]

— Горхурам *умсух* олмасын (МД., сәһ. 358).

Сағ дүшмәк—инанмаг

Сајат пәри Әмраһдан сағ дүшдү (ДН., сәһ. 38).

Урчаһ олмаг—гисмәт олмаг, раст кәлмәк.

Доғру данышг, гоча, кәл сән имана,
Көрүм урһач олсун јаман-јамана (ДН., сәһ. 38).

Дастанларда диалектал фе'лләрлә јанашы, диалектал формалар да вардыр. «Мүбаһисә етмәк» мә'насындакы «бәһс етмәк», «бәһсләшмәк» фе'ли дастанларда «бәсләшмәк» формасында ишләнир вә ики ашыг арасындакы мүнасибәти, ја да ики мә'шуг арасындакы рәгабәти билдирир. «Таһир Мирзә» дастанында Таһир Мирзәни севән Сона адлы гыз дејир:

Сона дејир: кәл бәсләшәк,
Көрән кимди, кимдән гәшәнк (МД, *сәһ. 66*).

---

[1] *Р. Рүстәмов.* Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. 1965, *сәһ. 95.*

[2] Азәрбајҹан дилинин диалектоложи лүғәти. 1968, *сәһ. 396.*

Демәли, «бәhсләшмәк» фе'линдән «h» самити дүшмүш, диалект данышыг тәрзинә ујғунлашмышдыр.

Дастан дилинә мәхсус хүсусијјәтләрдән бири јени сөзләрин јаранмасыдыр. Бу просес фе'лләрә дә аиддир. Дастанларын дилиндә **үчләмәк, нәркизләмәк, күлләнмәк, дурушмаг** кими фе'лләрә раст кәлмәк олур ки, бунлара мүасир дилдә аз тәсадүф олунур.

а) Елә шәhәрдән јеничә чыхмышдылар ки, јол габагларында **үчләди** (МД., сәh. 140).

б) Јаз мөвсүмү бүлбүл дил-дил өтәндә,

Бағча-бағлар **нәркизләнир, күлләнир** (АД., сәh. 26).

в) Чобан деди:

— Мәним гојунумун **дурушмағынын** сәнә азарымы вар? (МД., сәh. 104).

Дастанларда архаик фе'лләрин вә архаик формаларын хүсуси јери вардыр. Архаик фе'лләрин әсас хүсусијјәти онларын дастандакы әhвалатла сых бағлы олмасыдыр. Мә'лум мәсәләдир ки, дастанда архаик фе'лләрә мүхтәлиф формада: hәм тәсриф олунан, hәм дә тәсриф олунмајан формаларда раст кәлмәк олур. Дастанларда ашағыдакы ишләк архаик фе'лләри көстәрмәк олар:

Арамаг—ахтармаг мә'насында олан бу фе'л дастанларда мүхтәлиф грамматик формаларда ишләнир.

Сән **арадығын** Әслини нә мүддәтдир ки, атасы көтүрүб кетди (АД., 2, сәh. 20);

Итирдим, Әслими, дурмаз, **арарам,**
Кәсилди сәбрим, hәм јохду чарам (МД., *сәh. 117*);

Гурбани дер, **арајыбан** тапмышам,
Гырхлар мәклисиндән бир пај тапмышам
(АД., 1, *сәh. 12*).

Мүасир дил үчүн архаик hесаб олунан бу фе'л классик әдәбијјатда чох ишләнмиш, ингилабдан әввәлки јазыларда да истифадә олунмушдур.

Булмаг—тапмаг, әлдә етмәк мә'насында олан бу сөз «Азәрбајчан дилинин изаhлы лүғәти»ндә «көhнә» сөз кими гејд олунмушдур.[1]

Дастанларда да ејни мә'нада ишләнмишдир:

Итирдим чејраны, **булдун** маралы,
Јалнызсанмы, јолдашын да вар јери (ДН, *сәh. 88*);

Гачырдым чејраны, **була** билмәдим,
Көрүнду көзүмә нури-дидары (ДН., *сәh. 86*).

---

[1] Азәрбајчан дилинин изаhлы лүғәти. I ч., 1968, *сәh. 324*.

Ирмәк—чатмаг, јетишмәк мә'насында олан бу фе'л дастанларда мүхтәлиф морфоложи формаларда ишләнир:

Гарады гашларын, ала көзләрин,
Сән дә муһадына ир, сәһәр јели! (МД., сәһ. 156);

Кәрәм дејәр: ахырына ирилмәз,
Әрәб аты јорулар, көнүл јорулмаз (МД., *сәһ. 120*);

Нечүн хараб олду чарчы базарын,
Агыл ирмәз о худанын ишинә (МД., сәһ. 108).

Синмәк. Бу фе'лә дастанларда анчаг фе'лә баглама шәклиндә раст кәлмәк олур:

Гәнбәр **синә-синә** кетди (МД., сәһ. 315).

Бу фе'л **әјилә-әјилә, пуса-пуса** мә'насындадыр. Лугәтләрдә sin—прятатся, укрываться кими изаһ едилир[1].

Дастанларда бир сыра морфоложи фонетик архаизмләрә дә раст кәлмәк олур:

Ачыхмаг

Ханым, бага бир **ачыхмыш** кирибдир,
Јејиб гуртаыбдыр јар алмасыны (ДН., *сәһ. 32*).

Ач (маг) мә'насында олан бу форма «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да ишләнмишдир:

— Мәрә Чобан, гарын **ачыхмамышкән**, көзүн гаралмамышкән бу агачы гопар коракил! *(сәһ. 34)*; Агам Газан, гарнын **ачыхар**! *(сәһ. 35)*.

Сормаг. Мүасир Азәрбајчан дилиндә «соруш» фе'ли дастанларда бә'зән «сор» шәклиндә ишләнир:

Мән Таһирәм, виран олду күлләрим,
Достум јохду, сора һалымы мәним (МД., сәһ. 35).

Бу фе'л тарихән «сор» шәклиндә олмушдур. **Сог**—спрашивать, расспрашивать.[2] Бурадан да сорғу сөзү јаранмышдыр.

Мүасир дилдәки **соруш** (маг) фе'ли исә «сор» фе'линин гаршылыглы-биркәлик нөвүдүр. Беләликлә, «сор» фе'линин (формасынын) архаикләшмәси нәтичәсиндә бу фе'лин гаршылыглы-биркәлик нөвү әсас кими ишләнмәјә башламышдыр.

«Сор» формасына Фүзулинин, Хәтаинин вә башга классикләрин әсәрләриндә дә раст кәлмәк олур:

---

[1] Древнетюркский словарь. Л., 1969, *сәһ. 500*.
[2] Јенә орада, *сәһ. 509*.

Шәфаји-вәсл гәдрин һиҹр илә бимар оландан сор,
Зүлали-севг шөвгүн тәшнеји-дидар оландан сор.
(Фүзули. Әсәрләри, 1 ч, *сәһ. 151*).

Гучмаг. Мүасир дөврдә гучагламаг формасында ишләнән бу фе'л дастанларда гучмаг кими ишләнир:

Өпдүн дә, гучдун да артыг вар, совуш,
Аман Кәрәм, мәни рүсвај ејләмә (МД., *сәһ. 75*).

Гучагламаг фе'линин тәһлили көстәрир ки, бу фе'л гуч-*аг-ла* һиссәләриндән ибарәтдир. Бурадан ајдын көрүнүр ки, *гуч* көк фе'лдир. Бу фе'лдән *«-аг»* шәкилчиси васитәсилә исим дүзәлмиш, бу исимдән исә *«-ла»* шәкилчиси васитәсилә јенидән фе'л дүзәлмишдир.

«Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»ндә һәм гучмаг, һәм дә гучагламаг верилмиш вә бунларын ејни олдуғу көстәрилмишдир. «Гуч *(маг)»* фе'линә верилән мисаллар Нәсимидән, Кишвәридән, бајатылардан, Н. Вәзировдан көтүрүлмүшдүр.[1] Бу да сүбут едир ки, бу форма икинҹијә нисбәтән гәдимдир, мүасир дил бахымындан архаикдир.

Фе'лин шәкилчиләри

Дастанларда фе'лин шәкилләри кениш ишләк даирәсинә маликдир. Фе'л шәкилләринин ифадә васитәләри, әксәрән мүасир данышыг дилиндә олдуғу кимидир, бунунла белә, фе'лин шәкилләри арасындакы диалектал, архаик ифадә үсулларына раст кәлмәк олур ки, бунлар дилчилик бахымындан чох мараглыдыр.

Әмр шәкли

Фе'лин әмр шәкли башга шәкилләрә нисбәтән дастанларда даһа мараглы хүсусијјәтләрә маликдир. Дастанларда әмр шәкли мүхтәлиф формада ишләнмишдир[2]

Фе'лин I шәхс тәки *-ым/-им, -ум/үм* шәкилчиси илә дүзәлир:

Сән дуа гыл, мән дә *јетим* мурада,
Ана, һалал елә, мән кедәр олдум (ДН., *сәһ. 55*).

Пашам, бу тәрланы тә'риф *ејләјим*,
Әзәл јахшы олар ағы тәрланын (ДН., *сәһ. 39*).

Ағламаг мәнә јарашыр,
Гој *ағлајым* бары бүлбүл (ДН., *сәһ. 130*).

---

[1] Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти. 1 ч., Бакы, 1966, *сәһ. 588*.
[2] Бу хүсусда бах: С. Ә. Бәјләрова. Азәрбајҹан халг дастанларында фе'лин әмр шәклинин ифадә формалары, Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә, инҹәсәнәт серијасы). Бакы, 1984, №4, *сәһ. 58—61*.

Бунунла јанашы, дастанларда *-ајым/-әјим, -ајын/-әјин* формаларына да раст кәлирик:

Имарәтләр, сиздән хәбәр *алајым*,
Сиздә кәзән ханлар ханы нечәолду? (ДН., *сәһ. 126*);

Сүрәјин дүнјанын зөвг-сәфасын,
Бојна доланмаға гол кәлсин, кетсин! (МД., *сәһ. 80*).

-ајын/-әјин, -ајым/-әјим шәкилчиләринин гәдим јазылы абидәләрдә, диалектләрдә ишләндијини дил тарихи тәдгигатчылары да көстәрмишләр. М. Рәһимов фе'л шәкилләринин инкишафындан данышаркән јазыр: «Бу шәкилчи фе'л көкләринә битишәрәк, әсасән I шәхсин тәкинә аид олан әмри билдирмәк үчүн ишләнир: Мәс:. Гаты јајын веркил мана, кафирә мән **варајын**, јенидән доғаны өлдүрәјин...[1]

Ајын-әјин формасындан фәргли олараг *ајым-әјим* шәкилчиси XVIII әсрә гәдәр кениш ишләнмишдир. Грамматик мә'на е'тибарилә исә бу шәкилчиләр арасында фәрг јохдур, belә ки, *-ајым-әјим* формасы да әмр шәклини ифадә едир.[2]

Дастанларда ајым-әјим формасы даһа ишләкдир:

Чәкәлим мөһнәти сәбр илә, көнүл,
Көрәк бунун сону нә јана чыхар (МД, *сәһ. 156*).

Чох чәкмишәм бу дәрдләрин дәрдүнү,
Гој *чәкәјим*, бунун илә беш олсун (МД, *сәһ. 86*);

Кедиб һәр јери *сорајым*,
Назлы чамалыны көрәјим,
Синәмә хәнчәр *вурајым*,
Севкили чананым кетмиш (МД. *сәһ. 83*).

Бу ајрылыг бизә кәлди мөвладан,
Ағлајалым, көзләримиз јаш олсун! (МД, *сәһ. 86*).

Дур, сәрв дур, сәнндән хәбәр *алајым*,
Сәрв ағачы, сәнин маралын һаны? (МД. *сәһ. 82*).

Ај јарадан, мәни һавадан учур,
Көрәјим Әслини, кәл Кәрәм сјлә (МД, *сәһ. 103*).

Гатар-гатар көј үзүндә сүзүрсүз,
Әјлән, дурнам, әјлән хәбәр *сорајым*, (МД. *сәһ. 92*).

Дастанларда фе'лин әмр шәклинин II шәхсинин ишләнмәсиндә икилик көзә чарпыр, јә'ни II шәхсин тәки шәкил-

---

[1] *М. Рәһимов.* Азәрбајчан дилиндә фе'л шәкилчиләринин формалашмасы тарихи, Бакы, 1965, *сәһ. 32*.
[2] Јенә орада, *сәһ. 44*.

чисиз, чәми исә *-ын/-ин, -ун/-үн, -јын/-јин, -јун/-јүн* шәкилчиси илә ишләнир.

Ај Гара Вәзир, о оғланы боғазындан **асдыр** (АД., 1, *сәһ. 240);* Оғлум, баша дүшмүрәм нә дејирсән? Ачыг **сөјлә!** (АД., 1, сәһ. 259);—Бу чаван оғлана аман **верин**, көрәк нә иш саһибидир? (АД., 1, сәһ. 241).

Әмр шәклинин II шәхсинин башга формаларына дастанларын әсасән нәзм һиссәсиндә раст кәлмәк олур. Азәрбајчан диалектләриндә вә јазылы абидәләрдә олдуғу кими, дастанларда II шәхсин тәки *«килән»* формасы илә ифадә олунур:

Гојмакилән сандыг гала кирдабда,
Көтүр апар һәр бир јана кедәрсән! (МД, *сәһ. 58);*

Бахмакилән диванәләр ајына,
Вар кет бурдан, мән Лејлини вермәрәм!
Салмакилән өзүн гәм кирдабына,
Вар кет бурдан, мән Лејлини вермәрәм! (МД, *сәһ. 347);*

Камил уста, **отуркилән** јеринә,
Ловғаланыб дүшмә мәним киримә (МД, *сәһ. 195);*

Аман, бабам *јетишкилән* әрзимә,
Кәл анд ичим инанкилән сөзүмә (АД., 1, сәһ. (259).

Дастанларда *«килән»* формасы илә јанашы *-кинән, -кунан* формасындан да истифадә олунур.

Оғул, сөјлә сөзүн, мән сәнә гурбан,
Декинән, дәрдинә чарә еjләрәм (МД, *сәһ. 328);*

Гызылкүлү дәстә-дәстә **дәркинән**,
Дәрибән дә пүнһанлара **сәркинән**,

Һәр нә версән өз әлинән **веркинән**,
Јүз гаданы башдан совар дејәрләр (МД, *сәһ. 24);*

Гочагдан олубсан гочаг **олкунан**,
Гададан, бәладан гачаг **олкунан**,
Сән ачыг ол, мәрд ол, алчаг **олкунан**,
Демә варым чохду, пулум јахшыды (МД. *сәһ. 23*).

Хәбәр шәкли

Дастанларда фе'лин хәбәр шәкли илә әлагәдар ашағыдакы хүсусијјәтләри гејд етмәк олар: хәбәр шәклинин нәгли кечмиш заманында *-ыб/-иб, -уб/-үб* шәкилчисиндән сонра *«имиш»* көмәкчи фе'ли ишләндикдә ашағыдакы форма мүшаһидә олунур:

Устадлар дејир ки, Мәсим һуша кедиббиш,
Бә'зиләри дә дејир ки, өз әһдинә көрә өлүббүш
(АД., 2, *сәһ. 268*).

Фе'лин бачарыға спектинин ашағыдакы формасы ишләкдир:

Дәли көнүл галхды фәған ејләди,
Кедәммәзсән, Кәрәм, гыjды, кери дөн!
Галмады мачалым борандан, гыjдан,
Кедәммәзсән, Кәрәм, гыjда, кери дөн! (МД., сәһ. 127);

Чох олубду чәфаларын,
Сүрәммәмиш сәфаларын (МД., сәһ. 55).

Дастанларда фе'лин хәбәр шәкли илә әлагәдар марағлы мәсәләләрдән бири сону саит сәслә битән фе'лләрин «р» үнсүрү илә ишләнмәсидир. Бу форманын маһијјәтиндә һәм индики заман, һәм дә гејри-гәти кәләчәк мәзмуну олур. Белә бир хүсусијјәт һәм диалектләрә, һәм дә јазылы абидәләрә аиддир. Р. Рүстәмов индики замандан данышаркән јазыр ки, «Бир сыра диалектләрдә *-jыр/-jир, -jур/-jүр* шәкилчиләри илә јанашы, тәкчә «р» үнсүрү дә ишләнир:

— Хошдырығ, танырам, ишдирсән, башдирығ, сахлирәм, сахлирсыныз, башдыр, охур вә с.»[1]

М. Исламов гејри-гәти кәләчәкдән данышаркән јазыр: «Бә'зән сону саитлә битән фе'лләрдә гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчисинин *(-jар, -jәр)* биринчи самити илә саити дүшүр вә шәкилчә бир «р» илә ифадә олунур: ишдәрсиниз, истәрәм, јамарам».[2]

Демәли, һәм *-jыр/-jир, -jур/-jүр,* һәм дә *-jар/-jәр* шәкилчиси илә дүзәлән заман формаларындан «j» самити дүшүр. Азәрбајчан диалект вә шивәләринә мәхсус бу хүсусијјәт дастанларда да көзә чарпыр. Дастанларда **оху** *(маг,)* **чүрү** *(мәк),* **әри** *(мәк),* **јери** *(мәк)* вә с. фе'лләр мәһз бу шәкилдә ишләнмишдир. Бу форма бә'зән индики заманы, бә'зән дә гејри-гәти кәләчәк заманы билдирир.

Индики заман:

Баһарын фәслидир, охур бүлбүлләр,
Ачылыб сәбзәләр, лаләләр, күлләр (МД, *сәһ. 332).*

Гејри-гәти кәләчәк заман:

Сәмәд дејиләнә бахмаз, јерирсән,
Дағчан олсан, гылчан галмаз әрирсән,
Даш алтында, торпаг үстә чүрүрсән,
Ахыр сүмүкләрин сағ сәнә галмаз! (МД, *сәһ 204).*

---

[1] *Р. Рүстәмов.* Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. Бакы, 1965, *сәһ. 214.*
[2] *М. Исламов.* Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти. Бакы, 1968.

Əмраһ кәлиб галмаг истәр бу јердә,
Ширин шикар олмаг истәр бу јердә,
Көјдә ганад чалмаг истәр бу јердә,
Кетмәз бу синәдән дағы тәрланын (ДН, *сəh. 39).*

Дастанларда, хүсусилә «Гурбани» дастанында «дер» формасы чох ишләкдир.

Гурбани дер: бура кәлдим јар ичин,
Кәс чијәрим, доғра бағрым јар ичин (МД, *сəh. 247).*

Бурадакы «дер» фе'ли дә «дејир» формасынын ихтисарыдыр. Һаггында данышылан хүсусијјәтләрә диалектләрлә јанашы, јазылы абидәләрдә дә раст кәлмәк олур. Белә бир формадан Хәтаинин әсәрләриндә кениш истифадә олунмушдур.

Чана, сәнин чамалыны чан афитаб охур.
Һуснүн китаби-шәһрини үммулкитаб охур.
Хублар үзүнә бахмағы заһид күнаһ дејәр,
Ашигләр ол күнаһы һәмишә саваб охур.
Бүлбүл охурду күлшәни-һуснүн сүфатини,
Дил көрдү күл јүзүни, сөзүнә чәваб охур.
Һәр хәстә дил ки, бадеји-ешгинлә олду мәст.
Чешмини сагп, лә'лини чами-шәраб охур.
Мискин Хәтаи јетмәк үчүн хаки-пајинә,
Һәрдәм дилиндә ајәти «Күнти-тураб» охур.
(Әсәрләри, I ч., *сəh. 121).*

Дастанларда бә'зән диалект вә шивәләрдә олдуғу кими, чох заман сону *р, н, л* самитләри илә битән фе'лләр I шәхсин тәк вә чәминдә ишләндикдә гејри-гәти кәләчәк шәкилчисинин саити дүшүр, шәкилчинин самити */р/ л, н* сәси илә әвәз олунур.[1]

а) «р» илә битәнләрдә:

Икид мејданда һәрләни,
Виррам башын дығырланы (ДН, *сəh. 69);*

Танымам султаны, ханы,
Көзүндән төкдүррәм ганы (МД, *сəh. 64);*

Јөнүмү чөјүррәм шаһлар шаһына,
Сытгымы бағларам гибләкаһыма (АД 2, *сəh. 262);*

Көр нечә бојнуна салдыррам кәмәнд,
Сәриндән тикдиррәм минарә, бүләнд (ДН, *сəh. 18).*

[1] Бах: *М. Исламов.* Азәрбајҹан дилинин Нуха диалекти. Бакы, 1968, *сəh. 130.*

б) «н» илә битәнләрдә:

Дәлләк Мурад, бу јолларда сүрүнәм,
Инди кедишимди нә вахт көрүнәм?
Алтым торпаг, үстүм даш һөрүнәм,
Исти нәди, сојуг нәди, гар нәди? (МД, *сәһ. 71*).

в) *«л»* илә битәнләрдә:

Мән кедиб орада галлам,
Мисри гылынчымы чаллам,
Зөһрәни Таһирә аллам,
Бу оғланла кедәрәм мән (МД, *сәһ. 64*);

Нә јердә олдуғун билмәм,
Ону тапыб, сонра күлләм,
Кәр әҹәлим кәлсә өлләм,
Мәзарым газаным кетмиш (МД, *сәһ. 83*);

Изни версән, мән дә өзүмү сәнә шакирд билләм (МД., *сәһ. 224*).

Азәрбајҹан диалектләринин морфоложи гурулушундан бәһс едән мүәллифләр көстәрирләр ки, Бакы, Шамахы, Ханлар, Көјчај, Ҹәбрајыл, Товуз, Ләнкәран вә башга рајонларын бә'зи кәндләриндә индики заман фе'лә *-ы/-и, -у/-ү* шәкилчисинин әлавәси илә ифадә едилир. Бу шәкилчи анҹаг III шәхсин тәкини, надир һалда II шәхсин тәкини билдирир. Буна көрә дә бу шәкилчидән сонра шәхс сонлуглары ишләнмир: дуру, кәли, кәтири, олу, били вә с.[1]

Белә бир форма XIV—XVIII әсрләрә аид јазылы абидәләрдә дә гејд олунмушдур. М. Рәһимов бу форманын Хәтаинин, Фүзулинин, Вагифин дилиндә ишләндијини гејд едир.[2]

Дастанларда да бу формаја раст кәлмәк олур:

Бу дүнјада чох-чох ширин мал олу,
Тамаһкарлар һалн мүшкүл һал олу,
Голу бурулу, гулаг баты, лал олу,
Гоһум нәди, гардаш нәди, јар нәди? (МД., *сәһ. 71*);

Бир күн олар гоһум-гардаш јад олу,
Демә улусум вар, элим јахшыды (МД, *сәһ. 23*);

Икид мејданда һәрләни,
Буррам башын дығырланы,
Мејдан кумбур-кумбурләни,
Һазыран галхан әлиндән (ДН, *сәһ. 69*);

---

[1] *Р. Рустәмов.* Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләриндә фе'л. Бакы, 1965, *сәһ. 226*.

[2] *М. Рагимов.* Форма выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XVII вв. Дилчилик мәҹмуәси, X чилд, Бакы, 1957, *сәһ. 219*.

Гара бағрым бычағында сагинин,
Доғрам-доғрам олуб көзә тутулу,
Севдичијим јағнан бала гатылы,
Ај илә күн бир-биринә чатылы (МД, *сәh. 237)*;

Күн чыхар сәнә јаjылы,
Јатан гушлар аjылы,
Инчитмә Шаh Исмаjили,
Сарај, сәндән јол истәрәм (ДН, *сәh. 95)*.

Дастанларда гејри-гәти кәләчәјин инкары да марағлы хүсусијјәтләрә маликдир. Гејри-гәти кәләчәјин инкары диалектләрдә олдуғу кими, *-манам -мәнәм* шәкилчиси илә дүзәлир.[1]

Намәрд көрпүсүндән өлсәм, кечмәнәм,
Карван олсам, мәнзилини дүшмәнәм,
Әлиндән чамыны алыб ичмәнәм,
Сағ әли сол әлә мөhтач ејләмә! (МД, *сәh. 203)*.

Гејри-гәти кәләчәјин инкар формасы *-манам/-мәнәм* шәкилчиси илә јанашы *-мам/-мәм, -ман/-мән* шәкилчиләри илә дә јараныр. *-мам/мәм, -ман/-мән* анчаг I шәхсин тәки илә ишләнир. Белә бир хүсусијјәтә јазылы абидәләрдә дә раст кәлмәк олур.[2]

Кечәләр јатмам бидарам,
Гара бағрымы дидәрәм (МД, *сәh. 310)*;

Кедә билмәм, бир играра бағлыјам,
Чар тәрәфдән дүјүнлүјәм, дағлыјам. (МД, *сәh. 41)*;

Һичран хәстәсијәм, јемәм шәкәри,
Гојнундакылара маилэм, Пәрим! (МД, *сәh. 272)*;

-асы/-әси шәкилчиси дә гәти кәләчәк заман шәкилчиси кими һәм јазылы абидәләрдә, һәм дә диалект фактларында гејдә алынмышдыр. Бу шәкилчи дастанларда да индики заман формасы кими чыхыш едир:

Дејнән көрүм нәдир јерин әсасы?
Нә үстүндә гәрар тутуб дурасы?
Бил ки, бир балыгдыр јерин әсасы.
Кав үстүндә гәрар тутуб дурасы (ДН, *сәh. 21)*.

---

[1] Бах: *Р. Рүстәмов.* Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л, Бакы, 1965. *сәh. 245.*

[2] Бах: *М. Ригимов.* Форма выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XVIII вв. «Дилчилик мәчмуәси». Бакы, 1957, Х ч., *сәh. 231.*

Шәрт шәкли

Дастанларда фе'лин шәрт шәкли илә әлагәдар көзә чарпан ҹәһәт будур ки, *-са/-сә* шәрт шәкилчиси илә јанашы *«сө»* формасы да ишләнир:

Көрсөз дејин Лејла јарым,
Апарырлар пирә мәни (*Д, сәh. 25*).

Белә бир хүсусијјәтә Азәрбајҹан диалект вә шивәләриндә, дикәр түрк дилләриндә дә раст кәлмәк олур.[1]

Арзу шәкли

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә «иди» илә дүзәлән мүрәккәб арзу формасы диалектләрдә олдуғу кими, дастанларда да *ы, и, е, ө* шәклиндә өзүнү көстәрир.[2]

Кәсдирәјдим јастығыны јаныны,
Бир тутајдым кирпијини сајыны (*МД, сәh. 149*);

Ваҹиб шәкли

Фе'лин ваҹиб шәкли мүасир дилдә *-малы/-мәли* шәкилчиси васитәсилә јараныр. Лакин дил тарихи абидәләриндә ваҹиб шәклинин аналитик формасына да раст кәлирик. Аналитик форма мәсдәр + кәрәк модели әсасында гурулур. Дастанларда һәр ики формаја раст кәлмәк олур.

Көлкәсиндә зүлфләринин бир заман јатмаг кәрәк,
Табуту сәрв ағаҹындан, кәфәни јарпаг кәрәк,
Тез јујун, тез көтүрүн ки, мәнзилә чатмаг кәрәк,
Бари-илаһам, нечә гыјдын, бир белә ҹан өлә (*АД, 1, сәh. 72*).

Дүнја гаранлыгды, биллаһ көзүмә,
Изин вер, шаһ бабам, мән кетмәлијәм. (*АД, 1, сәh. 259*);

Тәрк едирәм вәтәними, елими,
Изин вер, шаһ бабам, мән кетмәлијәм (*АД 1, сәh. 259*)

Фе'ли сифәт

Дастанларда фе'ли сифәтлә әлагәдар мәсәләләрдән ән марағлысы онларын субстантивләшмәсидир.

Ким ешитсә сәнин аһ илә зарын,
Тәрк ејләјәр әлдә оланын, варын (*МД, сәh. 108*);

---

[1] Бах: М. Исламов. Азәрбајҹан дилинин Нуха диалекти, Бакы, 1968, *сәh. 140*.
[2] Јенә орада, сәh. *137*.

Фе'ли бағлама

Дастанларда фе'ли бағлама даһа рәнкарәнк хүсусијјәтә маликдир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнән фе'ли бағламаларла јанашы, дастанларда архаик формалы фе'ли бағламалара да раст кәлмәк олур. Бунлардан ән характерикләри ашағыдакылардыр: *-ыбан, -ибән, -убан, -үбән.*

Вурубан атдан јыхарам,
Јыханда јерә чахарам (ДН., *сәһ. 72).*

Әрәнләр гојдуғу јоллары сечдим,
Долдурубан ешгин бадәсин ичдим (МД., *сәһ. 87).*

Варыбан кәзәрәм гүрбәт елләри,
Ағла, ана, ајрылығын күнүдү (МД., *сәһ. 88).*

Гурбани дер арајыбан тапмышам,
Гырхлар мәҹлисиндән бир пај гапмышам
(МД., *сәһ. 210).*

-ыбан, -ибән, -убән, -үбән формасы илә јанашы *-ыбаны, -ибәни, -убаны, -үбәни* формасына да раст кәлирик:

Хоҹа Әзиз, дур бурадан көч инди,
Көчүбәни вәтәнинә көч инди! (АД., 2, *сәһ. 266).*

Бу фе'ли бағлама формалы сөзләр XIV—XVIII әсрләрдә ишләк олмушдур.[1]

-алы/-әли:

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә аз ишләк олан бу фе'ли бағлама формасы диалектләр вә јазылы абидәләр үчүн сәҹијјәви олдуғу кими, дастанларын морфоложи гурулушу үчүн дә сәҹијјәвидир.

Мән көрмәдим бу дүнјаја кәләли,
Ағлајыбан көзүм јашын силәли,
Нечә илди сәнин јарын өләли,
Аһу көзлүм, нә дөнүрсән мәзары?! (МД., *сәһ. 134);*

Таһир Мирзә, вәсфә јетибдир сөзүн,
Анадан олалы күлмәјиб үзүм. (МД., *сәһ. 41).*

ЗӘРФ

Дастанларда ишләнән рәнкарәнк зәрфләрин һамысындан бурада данышмаг мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә бурада гыса шәкилдә зәрфләрин мә'наҹа нөвләриндән данышылаҹагдыр.

---

[1] Бу хүсусда әтрафлы бах: *Г. Г. Мамедов.* Деепричастия в письменных памятниках азербайджанского языка XIV — XIX веков. Баку, АКД. 1967, *сәһ. 8.*

Дастанларда ишләнән зәрфләрин мә'нача нөвләринин ашағыдакы характерик хүсусијјәтләрини көстәрмәк олар:

1. **Тәрзи-һәрәкәт зәрфи.** Дастанларда әдәби дил үчүн сәчијјәви олмајан ашағыдакы тәрзи-һәрәкәт зәрфләри ишләнир:

јавашчалығынан, гаранәфәс, гыја, киримишчә, јүјүрмәчә, јүкүрүк вә с.

Чобан **јавашчалығынан** әјилиб, Ширван доста деди: (АД., 2, сәһ. 124); Аббас елә тәзәчә кәлмишди ки, бир адам **гаранәфәс** ичәри кириб деди (АД., 2, сәһ. 141); Гыја бахдын, сыныг көнлүмү буладын (ДН., сәһ. 89); Мән сазы киримишчә апарсам кишиликдән олмаз (МД., сәһ. 266); Оғлан кағызы апарыб, **јүјүрмәчә** јетирди Лејлијә (МД., сәһ. 329); Устад дили јүкүрәк олур (МД., сәһ. 172).

2. **Кәмијјәт зәрфи.** Дастанларда *аз, чох* кәмијјәт зәрфи чох ишләкдир. Бу зәрфләр тәзадлы шәкилдә ишләнәрәк гејри-мүәјјәнлик билдирир. Бу зәрфләрин јардымы илә нағылларда, дастанларда бу жанрлара мәхсус хүсуси штамплар јаранмышдыр.

Аз кәздиләр, **чох** кәздиләр, дејә билмәрәм, ахырда кәлиб бир гәһвәханаја чатдылар (МД., сәһ. 96); Онлар аз кетдиләр, **чох** кетдиләр, кедиб Ханчобана чатдылар (АД., 2, *сәһ. 237).*

Дастанларда «нә гәдәр» мә'насында «һәрчи» зәрфи ишләнир ки, бу да гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирир:

һәрчи еләдиләр ки, Гејсин ағламағыны кәссинләр, мүмкүн олмады (МД., сәһ. 324).

3. **Заман зәрфи.** Дастанларда заман зәрфи, әсас е'тибарилә мүасир дилдәки кимидир.

Дәдә Јадиҹар **бајагдан** өзүнү салды меһманханаја (АД., 1, сәһ. 30); Аға хан **габагча** ичәри кирди (АД., 2, сәһ. 273).

Дастанларда мүрәккәб «нә вахт» зәрфи «һачан» мә'насында вә «һавахт» шәклиндә ишләнир:

һавахт Сәлми мәндән көзәл олса, сәндә отурачағам, јох көзәл олмаса, атамын евинә гајыдачағам (ДН., сәһ. 43).

4. **Јер зәрфи.** Заман зәрфләри кими дастанларда јер зәрфләри дә, әсасән мүасир дилдә олдуғу кимидир. Лакин бә'зән диалект фәргләринә раст кәлмәк олур: «Бәри» јер зәрфи «анры» зәрфи илә паралел ишләнир:

Абдулла **анры-бәри** баханда Шаһ-шүнгары көрдү (АД., 2, *сәһ. 229);*

ҚӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИ

Дастанларда ишләнән көмәкчи нитг һиссәләриндән ашағыдакылар бу вә ја дикәр дәрәчәдә сәчиjјәвидир:

А) ГОШМА

Дастанларда мүасир дилдә ишләнән гошмаларла јанашы архаик, диалект сәчиjјәли гошмалара да раст кәлмәк олур. Мүәjјән гошмаларын мүхтәлиф вариантларына тәсадүф едирик. Буна көрә дә гошмалардан ајры-ајрылыгда данышмаг лазымдыр.

Кими, тәк/тәки. Бу гошмалар, әсасән бәнзәтмә, мүгајисә, заман, мәкан түкәнәчәји билдирир:

Пәри ханым ағлаја-ағлаја чәлладларын ајағына јыхылды, көз јашы ахытды, бәнәфшә **кими** телләринин үзүнә төкдү, пајыз хәзәли кими јанагларыны саралтды, Гурбани буну көрән кими ешги чоша кәлди (АД., 1, сәһ. 57);

Долансын, долансын, пејмана долсун!
Саралыб һејва тәк, күл рәнким солсун!
(АД 1, *сәһ. 115*);

Бағрым башы бар көтүрмәз хәзәлдән,
Көз чәкмәрәм сәнин тәки көзәлдән (АД 1, *сәһ. 130*).

Дастанларда **кими, тәк/тәки** гошмасынын ашағыдакы вариантлары да ишләнмишдир:

Киби

О кечәни сабаһа **киби** һәр кәс өз хәјалы илә јатды (ДН, *сәһ. 238);*

Кәклик киби нә галхырсан һаваја?
Тәрлан јох ојнадам, сүз, гајыт инди (ДН, *сәһ. 42*).

«Кими» гошмасы «киби» шәклиндә, әсасән 1937-чи илә гәдәр нәшр едилмиш дастанларда ишләнмишдир. Бундан сонра исә орфографија гајдаларына ујғун олараг «кими» шәклиндә јазылмышдыр. «Әмраһ» дастанындан јухарыда верилмиш мисаллар дастанын сонракы нәшриндә «кими» шәклиндә ишләнмишдир:

Кәклик кими нә галхырсан һаваја?
Тәрлан јох ојнадам, сүз гајыт инди
(Фолклор антолокијасы, 2, *сәһ. 116*).

«Тәки» гошмасынын «тәкин» формасы да дастанларда чох ишләкдир:

Кәл данышма сән бу гәдәр әфсана,
Батырма өзүнү наһаг ал гана,
Сән нејләрсән мәним тәкин аслана?
Вар кет бурдан, мән Лејлини вермәрәм
(МД., сәh. 347);

Маһмуд шаһам, јетишмишәм мән чана,
Бач вермәрәм сәнин тәкин дүшмана (МД., сәh. 348).

чан/чән гошмасы. Бу гошманын мүасир дил грамматикаларында анчаг јөнлүк һалда ишләндији вә заман, мәкан түкәнәчәји, мүгајисә билдирдији көстәрилир. Лакин дастанларда вә диалектләрдә бу гошма адлыг һалла да ишләнир вә мүгајисә билдирир:

Сәмәд, дејирләнә бахмаз јерирсән,
Дағчан өлсән, гылчан галмаз әрирсән (АД., I, *сәh. 4*).

Учундан гошмасы. Бу гошма «үчүн» гошмасынын синоними кими чыхыш едир.

Ијит кәрәк илгарындан дөнмәсин,
Јар учундан, мән чәкәрәм әзабы (ДН., *сәh. 61*);

Кәрәм чәкәр *јар учундан* зилләти,
Бивәфа дост һеч ејләмәз мүрвәти (МД., *сәh. 106*).

Илән гошмасы. Мүасир дилдә ишләнән илә *-лај-лә* гошмасынын дастанларда **илән** формасына раст кәлмәк олур.

Охујуб намәми һалымы билкинән,
Демәк олмаз бу дәрдими дил *илән* (ДН, *сәh. 226*);

Саг олсун дүнјада вәфалы јары,
Бир мән *өлмәкилән* дүнја тар олмаз! (МД., *сәh. 239*).

Ичин гошмасы. Мүасир Азәрбајчан дилиндәки «үчүн» гошмасы јериндә дастанларда «ичин» ишләнир:

Гурбани дер: бура кәлдим јар ичин,
Кәс чијәрим, доғра бағрым јар ичин (МД., *сәh. 247*).

БАҒЛАЈЫЧЫЛАР

Дастанлардакы бағлајычыларын ишләнмәсиндәки характерик чәһәт бағлајычыларын данышыг дилинә ујғун олмасыдыр. Белә ки, һәм бағлајычысы **һәми**, **амма** бағлајычысы **амба** вә с. шәкилләрдә ишләнир. Дастанларда бу гәбил бағлајычылардан ашағыдакылары гејд етмәк олар:

һами/һәми дә

Мүасир дилдә һәмчинс үзвләри бир-биринә бағлајан һәм/һәм дә бағлајычысы әвәзинә һәми ишләнир.

Оғул, мән *һәми* моллајам, *һәми* дә һәким (АД., 2, *сәһ. 259*).

Амба. Мүасир дилдә ишләнән «амма» бағлајычысынын тәркибиндәки икинчи «м» сәси дастанларда «б» сәсинә кечир:

Хоча Әзиз разы олду. *Амба* Әзизин чухасынын алтында бир балача чүчә вар иди (АД., 2, сәһ. 263).

ӘДАТЛАР

Дастанларын дилиндә ашағыдакы характерик әдатлары көстәрмәк олар:

«тај»—бу әдат «даһа» әдатынын мә'наларына ујғун бир мә'нада ишләнир:

Тај бу хөрәк мәнә һарам олду, јығышдыр (МД., сәһ. 51); *Тај* нә гәмин вар, аллаһ сәнә оғул да јетирди (МД., сәһ. 42); Елмләр гуртарды, *тај* кедә биләрсән (АД., 2, сәһ. 226).

«Бә» әдаты. Бу әдат мүасир дилдә ишләнән «бәс» әдатынын ихтисар формасыдыр ки, данышыгда «бә» шәклиндә ишләнир. Әсасән суал чүмләләриндә ишләнир вә суаллыг мәзмунуну гүввәтләндирир:

Бу үстү сәдәфли сазым,
Бә кимләрә галачаг олду? (МД., *сәһ. 33*).

Бир сыра түрк дилләриндә «бә» әдаты «бәс» әдатынын синоними кими ишләнир. Бәс әдатынын бу шәкли Азәрбајчан дилиндә дә өзүнү көстәрир.[1]

«һа» әдаты. Данышанын һисс-һәјәчаныны билдирән бу әдат тәәччүб, гәзәб, кинајә, севинч, хәбәрдарлыг вә с. мәгамларда ишләнир.

Марал ханым, бу миннәти еләмә,
Јери, ханым, сәни алан *һа* дејиләм!
Бу сөзләри јарашана сөјләмә,
Јери, ханым, сәни алан *һа* дејиләм! (АД., 2, *сәһ. 185*).

Һа дејирәм: ханым, ханым,
Од тутду чәсәдим, чаным (МД., *сәһ. 46*);

— Әмигызы, дәрсини јахшы оху, *һа*! (*МД., сәһ. 26*).

МОДАЛ СӨЗЛӘР

Дастанларда модал сөзләрлә әлагәдар ашағыдакы хүсусијјәтләрә раст кәлирик:

---

[1] *Ф. Зејналов.* Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри, Бакы, 1971, *сәһ. 188.*

1. Һәгигилик, керчәклик билдирән «әлбәттә» модал сөзү «һәлбәтдә» шәклиндә ишләнир. Бу да данышыг дилинә ујғундур.

Һәлбәтдә ки, сән билирсән,
Дәрдим лунһан, еј һәким (АД. 2, *сәһ. 264)*;

2. Әлбәттә модал сөзү «һәлбәт» шәклиндә ишләнир:

Кизли севда чәкиб, , ешгә дүшәнләр,
Бир күн олар, һәлбәт әјана чыхар (МД., *сәһ. 156)*.

3. Шүбһә, еһтимал билдирән «бәлкә» модал сөзү «бәлкәм» шәклиндә ишләнир:

— Оғул, дајан бурда, мән јалварынча сән дә пирә јалвар, **бәлкәм** шәфа тапам (МД, *сәһ. 336)*.

ДАСТАНЛАРЫН СИНТАКТИК ГУРУЛУШУ

Дастан дилинин синтаксиси һәмишә тәдгигатчыларын нәзәр-диггәтини чәлб етмишдир, чүнки дастан дилинин синтаксиси поетик синтаксисдир. Дастан дили өз ифадәлилијилә нәзәр-диггәти чәлб едир. Ифадәлилик исә, әсасән синтактик васитәләрлә јараныр. Дилчилик әдәбијјатында дастан дилинин синтаксисиндән поетик синтаксис нүмунәси кими данышылыр. Поетизм һәм дастанын нәср һиссәсиндә, һәм дә нәзм һиссәсиндә көзә чарпыр. Һеч шүбһәсиз, дастанын нәзм һиссәсиндәки поетизм даһа гүввәтлидир. Дастанларын нәзм һиссәсиндәки поетизм шифаһи халг әдәбијјатындакы лирик маһныларын гурулушу илә сәсләшир.[1]

Дастан дилинин синтактик гурулушу кениш вә әһатәли мөвзудур. Буна көрә дә дастан дилинин, о чүмләдән дә үмумијјәтлә шифаһи халг јарадычылығынын синтаксисиндән данышан мүәллимләр бу мөвзу илә әлагәдар мүәјјән мәсәләләрдән данышмышлар. Мәсәлән, рус халг лирик маһныларынын синтактик гурулушундан бәһс едән Е. Б. Артеменко синтактик параделләри тәдгигат објекти сечмишдир.[2]

«Азәрбајчан дилинин поетик синтаксиси» китабында К. Вәлијев ритм вә интонасија, бәдии тә'јин вә бәдии хитаблар, синтактик паралелизм мәсәләләрини тәһлил етмишдир.[3]

---

[1] Әтрафлы бах: *Е. Б. Артеменко.* Вопросы синтаксического строя русской народной лирической песни. Воронеж, 1976,

[2] Јенә орада.

[3] *К. Вәлијев.* Азәрбајчан дилинин поетик синтаксиси. Бакы, 1981.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, дастан дилинин синтаксисинин бүтүн мәсәләләрини бир әсәрдә тәһлил етмәк чәтиндир. Тәдгигатчылар халг јарадычылығы үчүн даһа сәчијјәви олан формалары тәдгиг етмишләр. Буна көрә дә бурада дастан дилинин синтаксисинин бә'зи характерик хүсусијјәтләриндән бәһс едиләчәкдир.

Дастан дилинин синтактик гурулушунда нәзәрәчарпан ән башлыча әламәтләрдән бири онун синтактик гурулушунун садәлији, анлашыглы олмасыдыр. Бу да сәбәбсиз дејилдир, чүнки дастанда ишләнән бүтүн конструксијалар мәчлисләрдә сөјләнилир, динләјичиләр тәрәфиндән ешидилир. Бу да дастанларын синтаксисинә тә'сир едир:

«Бәли, ахшам олду, ахшамыныз хејирлә кәлсин! Аббас дүз гарынын ганысына кетди. Гарынын бир сүрү гызы варИди. Онун үчүн гары бир дахма тикдирмишди. Аббасы апарыб газ дамына гојду. Гапыны да килидләјиб, дүз Пәри ханымын јанына кәлди» (АД., 2, сәһ. 135).

Бурадакы мәтн садә чүмләләрдән ибарәтдир. Лакин бу демәк дејилдир ки, дастанларда мүрәккәб чүмләләр ишләнмир. Дастан дилинин синтаксисиндә бүтүн гурулушда олан мүрәккәб чүмләләрә раст кәлмәк олур. Лакин бунлардан ән ишләји шәрт вә сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдир. Бу да сәбәбсиз дејилдир. Чүнки дастанларда гаршылашан гүввәләр һәмишә ишин ичрасында гаршыја мүәјјән шәртләр гојур:

Јох, ача билмәзсән, Зәрникарын мејданына кедиб, һәм өзүнү, һәм дә отуз доггуз ашығын ганына батс олма (ДН., *сәһ. 14)*;

Әкәр шаһдан бизә гәзәб олмаса,
Гәзәб атәшиндән әзаб олмаса,
Орталыгда чугун, кәззаб олмаса,
Дүнја баһар олар, боран, гар олмаз! (МД, *сәһ. 239)*;

Дилимдән чыхыбдыр бир белә илгар,
Ким мәни бағласа, оллам она јар (ДН, *сәһ. 9)*.

Тәк бирчә јарымы мәнә версәләр,
Бу фани дүнјада малы нејләрәм?
Бир имдад олурса, мөвламдан олсун,
Гејрининин вердији малы нејләрәм! (МД, *сәһ. 111)*

Биздән салам олсун ашыг Вәлеһә,
Әкәр ашыг исән кәл сјләјәк чәнк (МД, *сәһ. 19)*;

Әкәр Зөһрә мәндән көзәл олса, сән мәним гардашымсан, Зөһрә јарын. Јох көзәл дејилсә, сәнлә өзүм һесаблашарам (МД., сәһ. 64).

Шәрт будаг чүмләли табесиз мүрәккәб чүмләләрлә јана-

шы, сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр дә ишләкдир:

Абдулла тачир Фирузун хәтрини чох истәјирди, ушаг кими ағламаға башлады (МД., сәһ. 323); Әми, мәни бағышла! Јорғун идим, отурмаға јер тапмадым, одур ки, бағчаныза ичазәсиз кирдим (МД., сәһ. 40).

Әлбәттә, дастанларда ишләнән истәр табели, истәрсә дә табесиз мүрәккәб чүмләләрин һамысындан бурада данышмаг мүмкүн дејилдир. Дикәр тәрәфдән, бунларын дастанларын дилиндә о гәдәр дә өзүнәмәхсуслуғу јохдур.

Дастан дилинин формалашмасында синтактик штампларын хүсуси мөвгеји вардыр. Синтактик штамплар вәзифәсиндән асылы олараг мүхтәлиф гурулушлу олур:

1. Аз кетдиләр, үз кетдиләр, дәрә-тәпә дүз кетдиләр, күнләрин бириндә бир уча дағын әтәјинә чыхдылар (МД., *сәһ. 101)*; Нә кечә билдиләр, нә күндүз билдиләр, аз кетдиләр, чох кетдиләр, бир булаг башында бир дәстә гыза раст кәлдиләр (МД., сәһ. 89); Софи хурчуну көтүрдү, чамаатла һалал-һүммәт еләјиб јола дүшдүләр, кечә јатмадылар, күндүз динчәлмәдиләр, күнләрин бириндә Бәзиркан гәфләгатырына раст кәлдиләр (МД., сәһ. 100).

2. Ај кечди, күн доланды, доггуз ај, доггуз күн, доггуз саат тамам оландан сонра Хачә Абдулланын өврәти Рејһан ханымын бир ушағы олду (МД., сәһ. 324); Тој башланды, једди күн, једди кечә једиләр, ичдиләр, чалдылар, ојнадылар, һамысы да Гара Вәзирин һесабына (МД., сәһ. 258).

3. Дүнјада устадлар дилиндә ики чүр гары вар. Бири бир көпәјин гары, бири ипәјин гары (МД., сәһ. 173); Маһмуд бир гәдәр ирәли кедиб көрдү сәрв ағачынын алтында марал мисал бир гыз јүз наз-гәмзә илә дајаныб. Гашлар каман, көзләр гара, бурун һинд фындығы, синә Сәмәргәнд кағызы (МД., сәһ. 73);—Әлимиздән кәләни етмишик: нәзир дејирсән вермишик, нијаз дејирсән вермишик, јохсулларын, ачларын гарныны дејирсән дојурмушуг. Даһа нә етмәлијик? (МД., сәһ. 71).

4. Онлар кетмәкдә олсунлар, бу тәрәфдән көјдә бир гатар дурна көрүнду (МД., сәһ. 112); Гәриб Шаһсәнәмин адыны ешидән кими өзүнү пәнчәрәдән атыб, Ағчагызла баға кетмәкдә олсунлар (МД., сәһ. 178).

5. О, сачларындан бир тел ајырыб синәсинә басды, ортадакылара үз тутуб деди (МД., сәһ. 88); Зөһрә давам кәтирмәди, көзләринин јашыны ахыда-ахыда сачларыны синәсаз еләјиб, алды дүбарә деди (МД., сәһ. 59).

Дастан дилинә мәхсус бу синтактик штамплар мүхтәлиф синтактик формаларла гурулмушдур.

Јухарыда дејиләнләр әсас көтүрүләрәк бурада дастан дили үчүн сәчијјәви олан бир нечә синтактик ваһиддән бәһс едиләчәкдир.

ТӘКТӘРКИБЛИ ҸҮМЛӘЛӘР

Дастанларын дилиндә ишләнән тәктәркибли ҹүмләләр онун поетикасы илә сых бағлыдыр. Дастанларда ашағыдакы тәктәркибли ҹүмләләр даһа ишләк олмагла јанашы, мүәјјән мәгсәдләрә хидмәт едир.

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН ШӘХСЛИ ҸҮМЛӘЛӘР

Гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләр субјекти мә'лум олмајан мәгамларда ишләнир. Белә ки, гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләрдә ишин иҹрасы дејил, иши данышан марагландырыр. Гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләрдә субјектин иштирак етмәмәси бунлардан бу вә ја дикәр рәвајәти поетик шәкилдә ифадә етмәјә имкан верир.

Дастанларда гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләрдән, әсасән киришдә истифадә олунур. Дастан данышан гејри-мүәјјән замандан, гејри-мүәјјән шәхсләрдән һекајәтә башлајыр. Бу да дастана емосионаллыг верир, ону ширинләшдирир. Һадисәләр гејри-мүәјјәнликдән данышана доғру һәрәкәт едир.

Гејри-мүәјјәнлик гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләрлә јанашы, гејри-мүәјјәнлик ифадә едән дикәр формаларла да ифадә олунур. Гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләр әсасән ашағыдакы мәгамларда ишләнир:

1. Дастанын кириш һиссәсиндә дастан гәһрәманы һаггында мә'лумат вермәјә башларкән гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләрдән истифадә едилир:

Белә рәвајәт едирләр ки, Гараман шәһәриндә ики гардаш вар иди (МД., сәһ. 24); Нәгл едирләр ки, кечмиш заманларда Кәнҹә шәһәриндә Зијад адлы бир хан јашајырмыш (МД., сәһ. 71).

Белә бир башланғыч бир нөв дастан данышанын ишини јүнкүлләшдирир, ашыг мәс'улијјәти өз үзәриндән көтүрүр, әһвалатын гејри-мүәјјән шәхс тәрәфиндән данышылдығыны динләјиҹиләрә чатдырыр. Дикәр тәрәфдән дә белә бир кириш емосионал характерлидир.

2. Ишин иҹрасы мә'лум олмајан вә ја динләјиҹи үчүн әһәмијјәтли олмајан мәгамларда гејри-мүәјјән шәхсли

чүмләләр ишләнир. Мәсәлән: «Таһир вә Зөһрә» дастанында Таһир вә Зөһрә адларынын верилмәси белә тәсвир олунур.

Мәчлис гурдулар, шадлыг еләдиләр, оғланын адыны Таһир, гызын адыны да Зөһрә гојдулар. Ушагларын һәр икисини камил дајәләрә тапшырдылар (МД., сәһ. 26).

Бурада дөрд хәбәрдән дөрдү дә гејри-мүәјјән шәхслидир. Бунлары белә көстәрмәк олар:

Мәчлис гурдулар.

Шадлыг еләдиләр.

Оғланын адыны Таһир, гызын адыны Зөһрә гојдулар.

Ушагларын һәр икисини камил дајәләрә тапшырдылар.

Бу чүмләләрин һамысында ичрачыларын ким олдуғу динләјичиләри марагландырмыр. Бу хәбәрләр алтында гејри-мүәјјән шәхсләр топланмышлар ки, онларын өзләри јох, фәалијјәтләри дастан динләјичиләри үчүн мараглыдыр.

Дастанда бу гәбилдән олан гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрә ашағыдакылар мисал ола биләр:

Таһир Мирзә сөзүнү гуртаран кими ону сандыға салдылар. Сандығын ағзыны бәрк-бәрк мүшәмбәләјиб дәрјаја атдылар (МД., сәһ. 57); һәтәм Султан чамаатын төһмәтиндән, наразылығындан горхуб әмр еләди ки, ону бир бөјүк сандыға гојуб дәрјаја атсынлар. Бәли, бир бөјүк сандыг гајырдылар, Таһир Мирзәни сандығын јанына кәтирдиләр (МД., сәһ. 57); Оғланын адыны гојдулар Гурбани, тапшырдылар дајәләрә (МД., сәһ. 205); Онун үзүнә күлаб сују сәпиб ајылтдылар (МД., сәһ. 88).

3. Мүәјјән мифик, гејри-реал һадисәләрин тәсвириндә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдән истифадә едилир:

Елә бил ки, јорған-дөшәјинә бирә долдурмушдулар (МД., сәһ. 97); Нечә ки, Гәрибин јухусуна кириб она Шаһсәнәми бута вермишдиләр, Шаһсәнәмин јухусуна кириб Гәриби дә она бута вермишдиләр (МД., сәһ. 175).

Ә. М. Чавадов бу гәбилдән олан гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдән данышаркән јазыр:

«Гејри-мүәјјәнлик чох олан гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдә сөјләнилән фикир чох заман проблематик характер дашыјыр. Белә чүмләләрдә бир һадисә дикәринә бәнзәдилир. Буна көрә дә бә'зән гејри-мүәјјәнлик чох олан гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин тәркибиндә **елә бил, мәнә елә кәлир** кими ара сөзләри вә чүмләләри дә ишләнир. Белә ара сөз вә чүмләләрин ишләнмәси чүмләдә ирәли сүрүлән фикрин даһа чох гејри-мүәјјәнләшмәсинә сәбәб олур:

Елә бил үстүмә сојуг су төкдүләр (М. Әнвәр); Бирдән мән ону таныдым, үзәримдән санки бир дағы галдырдылар (М. Әнвәр); Вагиједә Рәсула бута вердиләр, Тифлисдә

Сәнәмә бута вердиләр. Ишим олду зикри илләлла̄һ мәним («Ашыг Гәриб» дастаны) вә с.»[1]

Бу група дахил олан гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин әввәлкиләрдән фәрги ондадыр ки, бурада ишин ичрачысы олмур.

ҮМУМИ ШӘХСЛИ ЧҮМЛӘЛӘР

Дастан дилинин синтаксисиндә үмуми шәхсли чүмләләр анчаг нәсиһәтверичи мәгамларда ишләнир. «Алы хан вә Пәри ханым» дастанындакы биринчи устаднамә, икинчи шәхсә хитабән үмуми шәхсли чүмләләр әсасында гурулмушдур. Доғрудур, бу устаднамәдә тәктәркибли үмуми шәхсли чүмләләрлә јанашы чүттәркибли чүмләләр дә вардыр. Лакин бунлар үмуми шәхсли чүмләләрдәки фикирләри ачмаға хидмәт едир:

Јүз ил олсан бир баға бағман,
Ахыр сәрәнчамы-бағ сәнә галмаз,
Нә чан галар чәсәдијин ичиндә,
Нә дә ки, чәсәдин сағ сәнә галмаз.

Бир күнләр габағын ачылса јасдан,
Ајры дүшәчәксән јенә дә достдан,
Дирликчи оласан әкәсән бостан,
Нә шамама, нә дә тағ сәнә галмаз.

Гәлбимин тәрланы дүшүб борана,
Фикрим дағыныгдыр, көнлүм вирана,
Јүз мин јол салсан сән дағa, арана,
Нә аран сәнин, нә дағ сәнә галмаз.

Мәрд оласан бу мејданда дурасан,
Чох пәһливанлары јолда јорасан,
Јүз әлли минарә сән гурдурасан,
Һеч бириндә бир отаг сәнә галмаз.

Сәмәд, дејиләнә бахмаз јерирсән,
Дағчан олсан, гылчан галмаз, әрирсән,
Даш алтында, торпаг үстә чүрүрсән,
Ахыр сүмүкләрин сағ сәнә галмаз

(ДН., *сәһ. 157, 158*).

Дастанларда үмуми шәхслә ифадә едилмәси мүмкүн олан чүмләләр чох вахт лексик мә'насында үмумилик билдирән адам, дост вә с. сөзләрлә чүттәркибли чүмләләр шәклиндә ифадә едилир:

Гүрбәт елә дүшән адам,
Көз јашыны силир, әјләнир (МД., 2, *сәһ. 27*);

---

[1] *Ә. М. Чавадов*. Тәктәркибли чүмлә. «Азәрбајчан дилинин синтаксисинә даир тәдгигләр», Бакы, 1963, *сәһ. 36*.

Бир адам ки, сәнинлә үлфәт еjләсә,
Јәгин ки, онун әгл-заты јахшыды.
Намәрд сәнә гузу-плов једиртсә,
Мәрдин гуру мәһәббәти јахшыды (АД 2, *сәһ. 114*).

ШӘХССИЗ ЧҮМЛӘЛӘР

Дастанларын һәм нәзм һиссәсиндә, һәм дә нәср һиссәсиндә хејли шәхссиз чүмләләрә раст кәлмәк олур. Бу шәхссиз чүмләләр әсас е'тибарилә заман мә'насыны билдирир, тәсвир един шәраити ачмаға хидмәт едир:

Јаз фәсли иди. Гарадағын башы әлван күлләрлә, чичәкләрлә бүрүнмүшдү; гызлар, кәлинләр кәзмәкдә, мал, гојун отармагда иди; көзәл гушлар көнүл ачан чәһчәһәләр вурмагда иди (ДН., сәһ. 67).

Бу мәтндәки «јаз фәсли иди» шәхссиз чүмләси сонракы чүмләләрдәки тәсвирин мәчмујудур: јә'ни бу, һадисәләрин јаз фәсли заманында баш вердијини көстәрир. Бу гәбилдән олан мәтиләрлә ашағыдакылара да аид етмәк олар:

Баһар әјјамыдыр, һичран чағыдыр,
Кәшт еләјиб күл-бағчаны кәзирәм (ДН, *сәһ. 17*);

— Гыздар, кәлин мешәјә аллы-күллү јерләрә кәзмәјә кедәк, **баһар вахтыдыр** (АД., 2, сәһ. 229); Јазын исти күнү иди. Сусузлуг Чаһан ханыма әсәр еләди (АД., 2, сәһ. 229); Чүмә күнү иди. Ушаглар Мүғум шаһла күллү бағда кәзирдиләр (АД., 2, сәһ. 206); Хачә Абдулланын дөвләтинин кәлһакәл вахты иди (АД., 2, сәһ. 277); Гара Вәзир әмр еләди Гурбанинн кәтирдиләр бағa. Көзләрини бәрк-бәрк сарыјыб бир алма ағачынын дибинә апардылар. Пајызын ахыр ајы иди. Бәрк сојуг иди. Ағачларын јарпаглары төкүлмүшдү (МД., сәһ. 242); Лотулар бу нијјәтлә евдән чыхыб падшаһын имарәтинә тәрәф кетмәкдә олдулар. Күнорта иди (МД., сәһ. 167); Софи ләлә, сәһәрдир, дур! (МД., сәһ. 97).

АДЛЫГ ЧҮМЛӘЛӘР

Дастанларын дилиндә адлыг чүмләләрә чох сејрәк раст кәлмәк олур. Бу да дастанларын нәср һиссәсинин диалог нитги әсасында гурулмасы, тәсвирләрдә бу мәнзәрәнин шәхссиз чүмләләрлә верилмәси илә әлагәдардыр.

Бунунла белә, дастанларда гијмәтверичи маһијјәтә малик адлыг чүмләләрә раст кәлмәк олур:

О бири тәрәфдән Маһмуд ағачларын арасыјнан кәлиб бу бағa чыхды. Бахды ки, бағ нә бағ! (МД., сәһ. 72).

СӨЗ СЫРАСЫ

Ҹүмләнин гурулмасында сөз сырасынын әһәмијјәти бөјүкдүр. Һәр бир дилин грамматик гурулушундан асылы олараг мүәјјән сөз сырасы олур, сөзләр ҹүмләдә мүәјјән ганунлар әсасында сыраланыр. Бәдии әдәбијјатда, о ҹүмләдән дә дастанларда үмуми ҹәһәтләрлә јанашы, дастан дилиндә емосионаллыг јаратмаг мәгсәдилә сөзләрин ән'әнәви јери дәјишилир. Ону да гөстәрмәк лазымдыр ки, дастан дилиндәки сөз сырасы ҹанлы данышыг дилиндән ирәли кәлир. Буна көрә, дастанларда данышыг дилинин хүсусијјәтләрини әкс етдирән сөз сырасына тез-тез раст кәлмәк олур. Белә бир ҹәһәт һәм дастанларын нәзм һиссәсинә, һәм дә нәср һиссәсинә аиддир. Әкәр нәзм һиссәсиндә сөз сырасы ше'рин гафијәсинә хидмәт едирсә, нәзм һиссәсиндә, јухарыда гөстәрилдији кими, ҹанлы данышыг хүсусијјәтләрини әкс етдирир.

Чап олунмуш мәһәббәт дастанларынын нәзм һиссәсиндә сөзләрин сыраланмасында јердәјишмәјә, демәк олар ки, аз раст кәлмәк олур. Бунун ики сәбәбини гөстәрмәк олар:

1. Мүасир дастан данышанлара әдәби дил күҹлү тә'сир гөстәрир вә онлар истәр-истәмәз ҹүмләләри мүасир әдәби дил сырасына ујғун гурурлар.

2. Дастанлар нәшрә һазырланаркән бунлар редакторлар вә тәртибчиләр тәрәфиндән тәһсис олунур.

Әлбәттә, дастанларда бу вә ја дикәр мәгсәдлә едилмиш инверсијалара раст кәлмәк олур. Хүсусилә нәзм һиссәсиндәки инверсијалар өз маһијјәтинә вә гурулушуна көрә поезијада тәсадүф олунан инверсијалардан һеч ҹүр фәргләнмир вә бунлар дастан дилинин өзүнәмәхсуслуғунда мүһүм рол ојнамыр.

Лакин дастанларын нәср һиссәсиндә мүәјјән формалы инверсијалар ишләдилир ки, бунлар дастан дилинин өзүнәмәхсус штампларынын јаранмасына хидмәт едир. Буна көрә дә, бурада гыса шәкилдә дастан дилинә мәхсус штамплардан бәһс едиләҹәкдир. Үмумијјәтлә, дастан дилиндә ики нөв сөз сырасына раст кәлмәк олур.

1. Мүасир дил нормалары илә сәсләшән сыра:

Таһир Мирзәнин ајағыны фалаггадан ачдылар (МД., сәһ. 29); Гурбан сазы көтүрүб көкләмәјә башлады (МД., сәһ. 219); Зејд Мәҹнунун мәктәб јолдашы иди (Д., сәһ. 35); Онлар бир-биринә говушмадыларса да, лакин күлләри бир-биринә гатылды (Д., сәһ. 125); Ашыг Валеһ Мә'сум әфәндинин мәсләһәтинә разы олду (ДН., сәһ. 14); Шаһ разы олду, гызы Меһрибан Солтаны она верди (АД., I, сәһ. 237) вә с.

2. Дастанларда данышыг дилинə мəхсус сөз сырасы əсасында гурулмуш чүмлəлəр дə вардыр ки, бунлар да емосионаллыға хидмəт едир.

а) Ади тəсвир мəгамларында јөнлүк һалда ифадə олунан үзв чүмлəнин ахырына кəтирилир.

Рəсул анасы, бачысы вə кичик гардашы Һејдəрлə сағ ва саламат кəлиб чатдылар Тифлис шəһəриндə Котан дағына (МД., сəһ. 172); Тез евлəринə кəлиб бири ахунд, бири молла, бири мəшəди, бири тачир, һəрə өз истəдијин вə бəјəндијин палтарлардан кејиб кəлдилəр лотубашынын јанына (МД., сəһ. 168); Таһир Мирзə сөзүнү битириб ајаға галхды, үз гојду өз вилајəтинə кетмəјə (МД, *сəһ. 45);* Таһир Мирзəнин бу на'лəси Нəркиз ханымын гулағына јетишəндə башлады ағламаға (МД., сəһ. 40); Көрдү ки, гапы дөјүлүр, дуруб чыхды бајыра (МД., сəһ. 168); Рəсул атыны лајигинчə дəфн етдикдəн сонра башлады еһсан вермəјə (МД., *сəһ. 167);*

—Кет, шəрбəт еһтијачыны көр, гызымы верəчəм сəнин оглуна (МД., сəһ. 32);—Апар бунун мејитини ат дəнизə (МД., сəһ. 32).

б) јерлик һалда олан үзв чүмлəнин ахырында кəлир: Ахырда чарəсиз галыб отурду өз јохсул дахмасында (МД., сəһ. 204).

в) бир сыра дастанларда устаднамə олмур. Дастан данышан кириш мəгсəдилə чамаатын диггəтини өзүнə чəлб етмəк, ашыгла чамаат арасында əлагə јаратмаг үчүн əһвалаты суал-чаваб тəрзиндə гурур, суал верир вə өзү дə чаваб верир. Бу заман чаваб вəзифəсиндə ишлəдилəн үзв чүмлəнин ахырында исмин чыхышлыг һалында ишлəнир.

«Сизə һарадан, кимдəн сөјлəјим, кечмиш əјјам-сабиглəрдəн Бағдад шəһəриндə Фируз тачирдəн (МД., сəһ. 323); Сизə кимдəн вə нə јердəн данышым, Тəбриз вилајəтиндəн (МД., сəһ. 167)».

Дастанларын белə башламасы вə сөз сырасынын белə гурулмасы мүəјјəн мəгсəдə хидмəт едир, һадисəни мүəјјəн објектə јөнəлтмəк мəгсəди дашыјыр. Биринчи дастанда əһвалат Фируз тачир əтрафында, икинчи дастанда исə Тəбриз вилајəти əтрафында мəркəзлəшдирилир.

Əкəр дастанда əһвалатла бағлы экс гүтбдə дуранлар варса, онлар һаггында да бу чүр мə'лумат верилир. «Лејли-Мəчнун» дастанында јухарыдакы фикрин экс гүтбү белə ачылыр:

«Инди гулаг асын, сизə сөјлəјим Хачə Абдулладан» (МД *сəһ. 323).»*

«Ашыг Гәриб» дастанында исә әсас мәсәләјә экс гүтб белә ачылыр:

Сизә кимдән вә нә јердән данышым, Исфаһан шәһәриндән (МД., сәһ. 167).

г) дастанларда бир әһвалатдан дикәринә кечәркән, бир әһвалатла дикәри арасында кечид јаратмаг мәгсәдилә сөз сырасындан истифадә олунур. Бу заман јенә чүмләнин чыхышлыг һалла ифадә олунан үзвү чүмләнин ахырында ишләнир:

«Инди чамаат һамы тоју көзләмәкдә, Кәрәмлә Софи дә севинмәкдә олсунлар, ешит кешишдән (МД., сәһ. 155); Гурбани јатмагда олсун, ешит Мирзәли хандан (МД., сәһ. *207);* Таһир Мирзә ахсаја-ахсаја өз евләринә кетмәкдә олсун, ал хәбәри Зөһрәдән (МД., сәһ. 29); Анасы Зөһрәјә тәсәлли вермәдә олсун, сизә кимдән дејим, кимдән хәбәр верим? Таһир Мирзәдән (МД., сәһ. 27); Таһир бурда галсын, сизә кимдән хәбәр верим, Зөһрә ханымдан (МД., сәһ. 50).»

г) чүмләнин сөз бирләшмәси илә ифадә олунан мүбтәдасынын икинчи тәрәфинә суал гојулур, бирләшмәнин биринчи тәрәфи чүмләнин сонунда ишләнир:

Бу бағ кимин ола, кимин олмаја, Һәләб пашасынын дарғасы Күлханын (МД, *сәһ. 157).*

Дастанларын нәср һиссәсиндә тәсадүф едилән сөз сырасынын инверсијасынын биринчиси һәм данышыг дилинә, һәм дә бәдии әдәбијјата аиддирсә, сонраки хүсусијјәтләр анчаг дастан дилинә мәхсусдур. Бунлар дастан дилинин синтаксис штампларыдыр, јазылы әдәбијјатда ишләнмир.

ДИАЛОГ НИТГИ

Диалоглар дастан дилинин синтаксисиндә мүһүм рол ојнајыр. Мүәјјән формаја маликдир вә дастан дилинин формалашмасында, дастанлара мәхсус «ортаг» елементләрин мејдана чыхмасында мүһүм рол ојнајыр.

Дастанларда данышыға мәхсус үмуми сорғу-суал, сорғу-чаваб репликалы диалогларла јанашы, суал-чаваб характерли дејимләрә дә раст кәлмәк олур ки, бунларын ишләнмәси әсасән дастан дили үчүн характерикдир.

Диалогун ән ишләк формасы олан суал-чаваб репликалы диалоглар дастанларын нәср һиссәсиндә ишләнир:

Гарабаш сорушду:

— Бә адын нәди?

Дәрвиш чаваб верди:

— Мәним адым Алы дәрвишди, онун ады Гара Дәрвиш (МД, *сәһ. 398)*;

— Ана, нијә ағлајырсан?

Пәри ханым деди:

— Оғул, бәс мән ағламајым, ким ағласын? (АД I, *сәһ. 196*).

Бир тајда олараг, дастанлардакы образлары ашыг данышдырыр, ашыг бунларын һамысыны әвәз едир. Беләликлә, ашығын фантазијасындан асылы олараг мүхтәлиф гурулушлу диалоглара раст кәлмәк олур. Бунлардан бири «деди» сөзү әсасында гурулан диалоглардыр. Бурада сурәтләр әввәлдә мә'лум олдуғу үчүн көстәрилмир:

Деди:

— Саздыр.

Деди:

— Чалан кимдир?

Деди:

— Мән.

Деди:

— Тәрпәтсәнә бир гулаг асаг (МД, *сәһ. 447*).

Дастан дилинә мәхсус диалогларын ән характерики бурада иштирак едән образларын сазла суал-чаваб етмәсидир. Бу заман «алды» вә «деди» фе'лләриндән истифадә олунур: биринчи саза, икинчи исә сөзә аиддир. Диалог суал-чавабдан чох, бә'зән әрз-һал, һәдә-горху сәчијјәли олур, «деди» фе'ли үмумиләшдиричи мөвгедә чыхыш едир:

Алды Мә'сум әфәнди, көрәк нә деди:

Кәндинә лаф едиб шаирәм дејән,
Савалымын габағында дөз инди.
Диксинмә, чәкинмә, гысганма, горхма,
Ал савалым, вер чавабын тез инди.

Алды ашыг Валеһ:

Билсәјдик маһалы бәндә салыбсан;
Ејбуллаһ, кәлмәздик бура биз, инди.
Диксинмәрәм, гысганмарам, горхмарам,
Хәбәр алсан о савабдан јүз инди (ДН, *сәһ. 14*).

Әкәр дастанда үмумиләшдиричи «Алды Мә'сум әфәнди көрәк нә деди» гурулушлу чүмләләр оларса, бу биринчи шәхсә аиддир. Икинчи шәхс исә анчаг «Алды ашыг Валеһ» чүмләси илә ишләнир. Сонракы дәјишмәләрдә һеч бир алды, «деди» хәбәри иштирак етмир.

Мә'сум әфәнди:

О кимди кәтирди һараја гурбан?
О ким иди доғду бир нечә оғлан?

О ким иди әзәл етди наһаг ган?
Нә сәбәбдән арасында кәзиди?

Ашыг Валеһ:

Чәбраил кәтирди Үлфәтә гурбан,
Һәвва ана доғду јүз сәксән оғлан.
Һабил Габили өлдүрдү, етди наһаг ган:
Адәм вермәмишди она гыз иди (ДН., сәһ. 14, 15).

Әсас, үмумиләшдиричи чүмләдә «алды» сөзү ишләнмәдикдә һәр бир суал-чавабын гаршысында «алды» хәбәри ишләнир:

Бунлар јола дүшәндә Алы ханын үрәји табламајыб деди:

Башына дөндүјүм алакөз Пәрим,
Иди ки, кедирсән, һачан кәләссән?
Сәнә гурбан олсун чанымдан сәрим,
Иди ки, кедирсән, һачан кәләссән?

Алды Пәри ханым:

Башына дөндүјүм, гурбан олдуғум,
Јарым, кетмәлијәм, јенә кәләрәм,
Зај олмасын ағлын, һушун, камалын,
Јарым, кетмәлијәм, јенә кәләрәм.

Алды Алы хан:

Сизин јерләр бағчалымы, барлымы?
Киләслими, һејвалымы, нарлымы?
Чүнки апарырсан бир чүт оғлуму,
Пәрим, кедирсәнсә, һачан кәләссән?
(МД., сәһ. 391, 392).

Диалог нитгинин мараглы гурулушларындан бири диалогун нәср-нәзм әсасында верилмәсидир. Јә'ни биринчи шәхс суалыны нәгли суал чүмләси әсасында гурур, икинчи исә бу суала сөзлә, ше'рлә чаваб верир:

— Оғул, белә кәлмәјинин сәбәби нәдир?

Кәрәм сазыны алыб көрәк нә деди:

Ашды кетди гарлы дағлар ардына,
Хан Әслим јадыма дүшдү, ағларам.
Һеч тәбибләр чарә етмәз дәрдимә,
Хан Әслим јадыма дүшдү, ағларам (АД., 2, сәһ. 16).

Дастанларда көзәчарпан мараглы үслуби пријомлардан бири суал-чавабын биртәрәфли олмасыдыр. Белә бир вәзијјәт ашығын чансыз варлыглара хитабы, онлардан рәмзи шәкилдә бир шеј өјрәнмәси заманы өзүнү кöстәрир:

Бир гәдәр атыны сүрдү, көрдү ки, гаршыдакы дағын башыны думан бүрүјүб. Атыны сахлајыб, көрәк дағлара нә деди:

Хан Әслим Зәнкидән фәрар елејиб.
Јол вермәјин, башы думанлы дағлар!
Белә кетмиш атасы илә анасы,
Јол вермәјин, башы думанлы дағлар (АД., 2, сәһ. 17).

БӘДИИ ХИТАБЛАР

Дастан дилинин синтаксисиндән данышан мүтәхәссисләр ики синтактик категоријадан әтрафлы бәһс едирләр. Бунлардан бири хитаблар, дикәри исә бәдии тә'јинләрдир. Истәр хитаб, истәрсә дә бәдии тә'јин дастан дилиндә емосионал маһијјәт дашыјыр, дастан дилинин емосионаллығында, онун позитизминдә мүһүм рол ојнајыр. Буна көрә дә, бу ики категоријаны дастан дилиндән данышан мүтәхәссисләр бәдии хитаб, бәдии тә'јин адландырырлар.[1] Белә тәснифата үмумијјәтлә, үслубијјат мәсәләләриндән данышылан әсәрләрдә дә раст кәлмәк олур.

Хитаблар грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағланмаса да, мә'нача чүмләдә сөјләнилән фикирлә сых әлагәлидир. Үмумијјәтлә, хитаблар динләјәнә мүрачиәтлә ишләдилир. Бу хитаблар бә'зи һалларда сырф мүрачиәт характери дашыса да, чох вахт мүрачиәтдән чох үслуби функсија јеринә јетирир. Бу исә хитабын, мүрачиәтин објекти илә сых бағлыдыр. Белә ки, мүрачиәтин објекти һәм инсан, һәм дә башга варлыглар ола билир. «Инсана аид хитабларда әсас мәгсәд динләјичинин диггәтини чәлб етмәкдирсә, галан хитабларда әсас мәгсәд ифадәнин тә'сирини артырмагдыр. Она көрә дә инсана аид олан хитаблар үмумхалг дилиндә кениш даирәдә ишләдилир. Инсана аид олмајан хитаблар исә әсасән бәдии дилдә вә бә'зән дә мүәјјән һисси һал кечирән инсанларын мүрачиәтиндә ишләдилир».[2]

Һәр ики групдан олан хитаблара дастанларда тез-тез тәсадүф едилир. Чүнки дастан дили диалог характерли олур, дастанда иштирак едән сурәтләр бир-биринә тез-тез мүрачиәт едир. Ондан мүәјјән бир сөз сорушмаг, онун фикрини билмәк истәјир. Бунлары да өз нөвбәсиндә ики јерә бөлмәк олар:

---

[1] Бах; *И. А. Иванова, М. Б. Михайлова.* О структуре многокомпонентных обращений в фольклоре. «Язык жанров русского фольклора», Петрозаводск, 1979, сәһ. 53—59; К. Вәлијев. Азәрбајчан дилинин поетик синтаксиси, Бакы, АДУ, 1981, *сәһ. 30—41.*

[2] *Ә. Абдуллајев, І. Сејидов, А. Һәсәнов.* Мүасир Азәрбајчан дили. Бакы, «Маариф», 1972, *сәһ. 316.*

а) Данышанын динләјәнә мурачиәти чаваб мәгсәди күдмүр.

—Ај, Мә'сим, бир аз анры јат (АД., 2, сәһ. 258);

—Ај бала, бу севдадан әл чәк! (АД., 2, сәһ. 231);

—Оғул, кәл чөрәк јејәк (АД., 2, сәһ. 231);

—Афәрин, Уста! Һәгигәтән јахшы ашыгсанмыш (АД., 2, сәһ. 130).

б) Хитаб суал алмаг мәгсәди күдүр:

—Ај ханым, Мә'сим кимди? (АД., 2, сәһ. 258);

—Гоча, нә үчүн ағлајырсан? (ДН., сәһ. 114);

— Оғул, хәстәлијин нәдир, сәни дәрдә салан кимдир? (ДН., сәһ. 143).

Дастанда чанлы варлыглара хитаб едән шәхс мурачиәт олунан шәхсә өз мүнасибәтини билдирир. Белә һалларда дастан дилиндә хүсуси штамплардан истифадә олунур. Бунлардан дастан дили үчүн сәчијјәви оланлары ашағыдакылардыр: «Ај чаным, көзүм» сөзләри әсасында гурулмуш моделләрдир:

1) **Чаным ана, көзүм ана,**
Ана, мән ганлар ағларам! (МД., сәһ. 30);

Чаным оғул, көзүм оғул,
Ағлама, оғул, ағлама! (МД., сәһ. 30);

Чаным Таһир, көзүм Таһир,
Јарым, хош кәлдин, хош кәлдин! (МД., *сәһ. 54*);

Чаным Гырат, көзүм Гырат,
Јарәб, Гырат, дурурму ола? (К., сәһ. 150)

2) «Башына дөндүјүм» ифадәси әсасында јарананлар:

Башына дөндүјүм ај гәшәнк Пәри,
Адәтди, дәрәләр јаз бәнөвшәни (МД., сәһ. 244);

Башына дөндүјүм алакөз ханым,
Гој апарсын көрүм, сел мәни нејләр (МД., сәһ. 57);

Башына дөндүјүм Таһир,
Сән бу дүнјара хош кәлдин (МД., сәһ. 48);

Башына дөндүјүм елин чобаны,
Чобан, инчитмәјнән мәни, мән кетдим (АД., 2, *сәһ. 218);*

Башына дөндүјүм күл үзлү чобан,
Оғлан, сәни бир гыз дејиб ағларды (МД., сәһ. 100);

Башына дөндүјүм ај гоч Короғлу,
Әкәр икидсәнсә, кәл апар мәни (К., сәһ. 26).

Бурада һаггында данышылан хитаблар, әсасән, чохкомпонентлидир, јә'ни хитаб олунан објект мүхтәлиф тә'јинләрлә тә'јинләнирләр. Бу група дахил олан хитабларын еләләри дә вардыр ки, тә'јин әлавә кими чыхыш едир:

Kaһ кедирәм, kaһ кәлирәм бағчаја,
Ојан Әслим, уздә халын севдијим! (АД 2, *сәһ. 92)*

Хитабларын мүәјјән гисминдә данышанын хитаб едилән шәхсә вә ја шәхсләрә мүнасибәти һисс олунур:

1. Објектә мүсбәт семантикалы сөзләрлә мурачиәт едилир. Бу заман титул, гоһумлуг вә с. билдирән сөзләрдән истифадә олунур.

Ај ағалар, кәлин сизә сөјләјим,
Үзүлмәсин әлдән әли бу бәјин! (АД., 2, сәһ. 129);

Ағам Кәрәм, пашам Кәрәм, хан Кәрәм!
Алыш Кәрәм, тутуш Кәрәм, јан Кәрәм! (МД., *сәһ. 75*);

Әмим оғлу, о нә сөздү дејирсән?
Чанымы чанана гурбан едәрәм (МД., сәһ. 27);

Ала көзлү, назлы Дилбәр,
Күлүнү олдун, күлүнү олдун? (АД., 2, сәһ. 19);

2) Објектә мәнфи семантикалы сөзлә мурачиәт олунур:

Бирчә инсаф елә, **ај залым Бечан,**
Ајырма Аббасдан, зүлмдү мана (АД., 2, сәһ. 153).

Јухарыда көстәрилән чохкомпонентли хитабларла јанашы, тәркибдән ибарәт хитаблар да дастанларын дилинин синтаксиси үчүн характерикдир.

Саллана-саллана јолун үстүнә
Чыхан дилбәр, мәни чандан еләдин (АД., 2, сәһ. 25);

Мәндән күсән назлы, назлы бачылар,
Мән кәнардан кечим, јол сизин олсун! (АД., 2, сәһ. 26).

Дастан дили хитабларына мәхсус чәһәтләрдән бири дә абстракт хитаблардыр. Бу хитабларла данышан шәхс гејри-мүәјјән објектләрә мурачиәтлә өз әһвалыны шәрһ етмәјә башлајыр. Демәли, бу хитаблар сөһбәтә башламаг үчүн бәдии бир үсулдур:

Ај ағалар, көнүл гушу,
Һаваја галхыр, ејләнир (АД., 2, сәһ. 27);

Фәләк, сәндә нә адәтди,
Ајырмаг јары јарындан? (МД., сәһ. 45);

Ганлы фәләк, нәләр кәлди башыма!
Билмәм кимләр зәһәр гатды ашыма (ДН., *сәh. 163*);

Кечәр девран, белә галмаз,
Шад ол, көнүл, нә мә'лулсан (К., сәh. 139);

Дәли көнүл, мәндән сәнә әманәт,
Демә бу дүнјада галым јахшыды (АД., 2, сәh. 7);

Ситуасија илә әлагәдар чансыз варлыглара, гушлара, һејванлара мүрачиәт етмәк дә дастанларда кениш јајылмышдыр:

Сәһәрин күлшән чағында,
Нә көзирсән бағы, бүлбүл! (МД., сәh. 43);

Көј үзүндә бөлүк-бөлүк дурналар,
Нәди сизин әһвалыныз, һалыныз? (АД., 2, сәh. 50);

Нә ахырсан, ганлы дәрја?
Кетди мәним јарым сәндә (МД., сәh. 58);

Дур, сәрв, дур, сәндән хәбәр сорајым,
Сәрв ағачы, сәнин маралын һаны? (АД., 2, сәh. 18).

«Әсли вә Кәрәм» дастанындан ашағыдакы гошма бу бахымдан мараглыдыр:

Назлы јарымы гачыртдым,
Елләр, хан Әслим көрдүзмү?
Бүлбүлү бағдан учуртдум,
Күлләр, хан Әслим көрдүзмү?

Бу күн бизим елләр көчәр,
Ајағы бу јолдан кечәр,
Чох көзәл бу судан ичәр,
Көлләр, хан Әслим көрдүзмү?

Әсли һуриди биләнә,
Гојну чәннәтди кирәнә,
Көзләри бәнзәр чејрана,
Чөлләр, хан Әслим көрдүзмү?

Обалары ојмаг-ојмаг,
Олмаз имниі јардан дојмаг,
Ағыз сүдду, додаг гајмаг,
Дилләр, хан Әслим көрдүзмү?

Зүлфүдү һазар, сәд һазар,
Нә көзәл дарајыб дүзәр,
Гүрбәт елә дүшмүш кәзәр,
Јоллар, хан Әслим көрдүзмү?

Кәлдим, көрдүм Әсли көчүб,
Атын сүрүб бурдан кечиб,

Әјилиб сујундан ичиб,
Сулар, хан Әслим көрдүзмү?

Кәрәм дејәр: чанын кими,
Атлас кејәр ханым кими,
Мән севирәм /чанлы кими
Елләр, хан Әслим көрдүзмү? (АД., 2, сәһ. 27, 28).

Әлбәттә, ифадәнин бәдии тә'сирини гүввәтләндирмәк үчүн истифадә едилән бәдии хитабларын дастан дилинин формалашмасында, онун күтләвилијиндә бөјүк ролу вардыр.

БӘДИИ ТӘ'ЈИНЛӘР

Хитаблар кими бәдии тә'јинләр дә дастан дили синтаксисиндә көзә чарпан категоријалардандыр. Бәдии тә'јинләр дастанларын дилинин көзәллијини, хәлгилијини, бәдиилијини шәртләндирән мүһүм амилләрдәндир. Дастанларын дилиндә мүхтәлиф гәбилдән олан бәдии тә'јинләр ишләнир. Һеч шүбһәсиз, сифәтлә ифадә едилән бәдии тә'јинләр апарычы рола маликдир. Дастанларда бир сөзлә ифадә едилән бәдии тә'јинләрлә јанашы кенишләнмиш тәркибләрдән ибарәт тә'јинләр дә ишләнир.

Дастанларда тәк елементдән ибарәт бәдии тә'јинләр әшјанын бу вә ја дикәр кејфијјәтини ачыр:

Кизли данышы һеч кәс сиррини дујмасын,
Ширин чаны өзкәләрә гыјмасын (ДН., сәһ. 70);

Јенә көрдүм *назлы* јарын үзүнү,
Көһнә дәрдим тәзәләнди јарасы (АД., 2, сәһ. 83)

Бурадакы ширин, назлы, көһнә тәкелементли бәдии тә'јинләрдир. Тәкелементли бәдии тә'јинләрә шәхс адларынын сәнәт вә пешәсини, онун кејфијјәтләрини билдирән ләгәбләри дә дахил етмәк олар:

Батмаг Гыпаг Гара Вәзирин сөзүнә бахмајыб, бағчысы Пәрини Аббаса нишанлады (МД., сәһ. 276); Чәллад Гасым өзүнү хана-бағчаја јетирди (МД., сәһ. 34); *Шаһ Исмајыл* һәр јаны ахтарды, кәзә-кәзә кәлиб рәнкбәрәнк халыларла бәзәнмиш бир отаға чыхды (ДН., сәһ. 102).

Чохелементли тә'јинләр гијмәтләндиричи сәчијјә дашыјыр, даһа чох дастанларын нәзм һиссәсиндә ишләнир:

Башына дөндүјүм *күл үзлү ана*,
Ана, һалал ејлә, мән кедәр олдум (ДН., сәһ. 54).

ГОШУЛМА КОНСТРУКСИЈАЛАР

Дилчилик әдәбијјатында парселлјасија адланан гошулма конструксијалар дастанларда кениш шәкилдә ишләнир. Гошулма конструксијаларда чүмләнин бу вә ја дикәр үзвү, хүсусилә тә'јин билдирән сөзләр чүмләдән кәнарда ишләнир.

Парселлјасија инверсија, еллипсис вә с. кими дилин бәдии ифадә васитәләринә дахилдир, сөјләнилән фикрин емосионаллығына хидмәт един.[1]

Гошулма конструксијада ики мәркәз олур: бунлардан бири әсас мә'наны билдирән чүмлә, бири дә бу чүмләјә гошулан һиссә. Әсас чүмләјә гошулан һиссә мүәјјән интонасија илә дејиләрәк чүмләдәки фикри тамамлајыр.

Онлар бир-бириндән ајрылмаз идиләр, *көзә көрүнмәјән тәһәр* (МД., сәһ. 309);

Алчаг јердән думан галхыр,
Дағы долана-долана,
Көј үзүнү алар булуд,
Маһы долана-долана (МД., сәһ. 236).

---

[1] Бах: *А. А. Алиев.* Явление парцелляции в языке современной азербайджанской художественной прозы. «Советская тюркология», Баку, 1985, № 3, *сәһ.* 72.

ХҮЛАСӘ

1. Азәрбајҹан шифаһи халг јарадыҹылығы чох зәнкин вә чохҹәһәтлидир.
2. Шифаһи халг јарадыҹылығы жанрлары арасында дастанларын хүсуси јери вардыр. Дастанлар нәзм вә нәср һиссәсиндән ибарәт олур. Нәср һиссәси ашыглар тәрәфиндән нағыл едилир, нәзм һиссәси исә мүхтәлиф ашыг һавалары үзәриндә охунур. Дастанлар гәһрәманлыг вә мәһәббәт мөвзусуна көрә групланыр.
3. Азәрбајҹан дастанларынын топланмасы вә өјрәнилмәсинә ингилабдан әввәл башланылмасына бахмајараг, 20-ҹи илләрдән сонракы дөврдә бу мәсәлә кениш вүс'әт алмышдыр. Бир чох дастанлар мүхтәлиф иллә рдә нәшр етдириләрәк күтләләрә чатдырылмышдыр.
4. Шифаһи халг әдәбијјатынын топланмасы илә јанашы, онларын дил хүсусијјәтләри дә тәдгигатчыларын нәзәрдиггәтини ҹәлб етмишдир. Доғрудур, бу иш планлы шәкилдә олмамыш, халг јарадыҹылығы нүмунәләринин дил хүсусијјәтләринә бу вә ја дикәр мәсәләләрдән данышыларкән өтәри шәкилдә тохунулмушдур. Шифаһи халг јарадыҹылығы жанрлары арасында анҹаг аталар сөзләринин вә бајатыларын лексик-семантик хүсусијјәтләри тәдгигата ҹәлб едилмишдир. Галан жанрларын лексик хүсусијјәти арашдырылмамыш, грамматик хүсусијјәтләриндән исә һеч данышылмамышдыр.
5. Шифаһи халг јарадыҹылығынын дили Азәрбајҹан әдәби дилинин формалашмасында иштирак едән голлардан бириндир. Шифаһи халг јарадыҹылығынын дили үслубијјатын да өјрәнилмәсинә зәнкин материал верир.
6. Дастанларын дили үзәриндә апарылан тәдгигат көстәрир ки, дастанларын өзүнәмәхсус лексик гаты олур. Мүәјјән груп сөзләр нитг һиссәсиндән асылы олмајараг дастан дилинин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Бу групa дахил олан сөзләр бүтүн дастанларда ишләнир, дастанлар үчүн «орта» елемент олур.

7. Дастанларда мүхтәлиф нитг һиссәләринин ишләнмәсиндә мүасир әдәби дилдән фәргли диалект формалар, архаик формалар ишләнир ки, бунларын өјрәнилмәси һәм дил тарихи, һәм диалектолокија бахымындан әһәмијјәтлидир.
8. Дастанларын дилиндә архаик формаларла јанашы, архаик сөзләр дә мүһафизә олунмушдур ки, бунлар тарихи лексиколокија үчүн гијмәтли материалдыр.
9. Дастан дилинин формалашмасында синтактик васитәләр мүһүм рол ојнајыр. Бир чох синтактик штамплар анҹаг дастанларда, гисмән дә нағылларда ишләнир.
10. Дастанларын дилиндәки сөз сырасы дастанларын сөјләнмәсинә, мәҹлисдә әһвалатларын ардыҹыл шәкилдә мәнимсәнилмәсинә хидмәт едир.
11. Дастанларда бир чох (формалар) синтактик формалар: хитаблар, диалоглар һәм гурулуш, һәм дә лексик тәркиб е'тибарилә әдәби дилдән фәргләнир.
12. Дастанларда истәр лексик, истәрсә дә грамматик елементләр јүксәк емосионаллыға хидмәт едир. Бунларын тәдгиги исә үслубијјат бахымындан әһәмијјәтлидир.
13. Дастанларда диалект, архаик сөзләрин вә формаларын ишләнмәси һадисәләрин мәнимсәнилмәсинә, дастанын јадда галмасына, онун јајылмасына гәтијјән мане олмур. Әксинә, дастан дилинин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр, мәтнин вә ситуасијанын көмәјилә анлашыглы олур.

ИСТИФАДӘ ОЛУНМУШ ӘДӘБИЈЈАТ

а) АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ

Абдуллајев Ә. З., Сејидов М., Һәсәнов Һ. Мүасир Азәрбајчан дили, синтаксис, IV һиссә, «Маариф», 1972.

Абдуллајев Ә. З. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында табели мүрәккәб чүмләләр. АДУ-нун Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат серијасы). Бакы, 1973, № 2.

Абдуллајев К. «Китаби-Дәдә Горгуд» ше'рләри, «Азәрбајчан» журналы, 1980, №7.

Азәрбајчан дилинин грамматикасы. II һиссә, синтаксис, ЕА нәшри, Бакы. 1959.

Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти. ЕА нәшри, Бакы, 1964.

Азәрбајчан бәдии дилинин үслубијјаты. Бакы, «Елм», 1970.

Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. I, ЕА нәшри, Бакы, 1966.

Араслы Һ. Гәдим әдәбијјат. Азәрнәшр, 1938 — 1963.

Асланов А. Мүасир Азәрбајчан дилиндә грамматик категоријалар. АДУ нәшри, 1985.

Бајрамов Һ. «Дәдә-Горгуд» дастанларынын бә'зи фразеоложи ваһидләри, АДУ-нун Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат серијасы), 1969, №3.

Бәјләрова С. Ә., Азәрбајчан халг дастанларында фе'лин әмр шәклинин ифадә формалары, Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), Бакы, 1984, № 4.

Вәлијев К. Н., Чәлилов Ф. А. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә бағлајычысыз табели мүрәккәб чүмләләр. АДУ-нун Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат серијасы), Бакы, 1975, №1.

Вәлијев К. Н. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун поетик синтаксиси, (Мәсәләнин гојулушу) АДУ-нун Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат серијасы), Бакы, 1976, №4.

Вәлијев К. Н., Азәрбајчан дилинин поетик синтаксиси. Бакы, 1981.

Вәлијев К. Н. «Китаби-Дәдә Горгуд» абидәсиндә шүһуди кечмиш заманын бә'зи хүсусијјәтләри, «Октјабр ингилабы вә Азәрбајчан дилчилији мәсәләләри», Бакы, 1969.

Вәлијев В. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты, Бакы, 1970.

Вәлијев В. Азәрбајчан гәһрәманлыг дастанлары, Бакы, 1980.

Вердијева З., Ағајева Ф., Адилов М. Азәрбајчан дилинин семасиолокијасы, Бакы, «Маариф», 1979.

Гарабағлы Ә., Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси, Бакы, 1961.

Дәмирчизадә Ә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959.

Дәмирчизадә Ә. Азәрбајчан әдәби дили тарихи. I һиссә «Маариф» 1979.

Әлизадә З. Азәрбајчан аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләринин лексик-семантик хүсусијјәтләри, Бакы, 1980.
Әрәб-фарс сөзләри лүғәти. Бакы, 1966.
Әскәрова К. Н. Аталар сөзләри вә зәрб-мәсәлләриндә шәхс адлары. Али мәктәбләрдә дилин комплекс тәдрисинин лингвистик вә методик әсаслары. Бакы, 1983.
Әфәндијев П. «Короғлу» Азәрбајчан халгынын гәһрәманлыг епосу (нам. дисс). Бакы, 1954.
Әфәндијев П. Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты Бакы, «Маариф», 1981.
Зејналов Ф. Р. Мүасир түрк дилләриндә көмәкчи нитг һиссәләри. Бакы, 1971.
Зејналов Ф. Р. Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, I-чи һиссә, АДУ, 1974.
Исламов М. Азәрбајчан дилинин Нуха диалекти. Бакы, 1968.
«Китаби-Дәдә Горгуд», Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1962.
Мәммәдов И. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә бә'зи лексик хүсусијјәтләр. АДУ-нун Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат серијасы), Бакы, 1974, №1.
Мәһәммәд Һатәми Тәнтәкин. Короғлу—од оғлу, Бакы, «Улдуз», 1967.
Меһдијева С. Һ. Јазылы дастанларын дили. Бакы, Елм, 1991.
Мирзәзадә Һ. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы. Бакы, 1972.
Нахчыван МССР-ин диалект вә шивәләри. Бакы, 1962.
Нәбијев А. Гәһрәманлыг сәһифәләри. Бакы, 1975.
Рәһимов М. Азәрбајчан дилиндә фе'лин шәкилләринин формалашмасы тарихи. ЕА нәшри, Бакы, 1965.
Рүстәмов Р. Ә. Газах вә Товуз шивәләринин морфоложи хүсусијјәтләри һаггында. Дилчилик мәчмуәси, XIV чилд, 1960.
Рүстәмов Р. Ә. Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә фе'л. Бакы, 1965.
Рүстәмзадә Р. Гәһрәманлыг нәғмәләринин тәснифи вә жанр хүсусијјәтләри. «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр», II китаб, 1965.
Сејидов Н. Азәрбајчан нағылларынын бәдии хүсусијјәтләринә даир. «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр», II китаб, 1966.
Сејидов Ј. М. «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә садә чүмлә, АДУ-нун Елми әсәрләри (Дил вә әдәбијјат серијасы), Бакы, 1976, №4.
Сејидов М. Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында, «Азәрбајчан» журн. 1968, №3.
Тәһмасиб М. Һ. XVII—XVIII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», 1943.
Тәһмасиб М. Һ. Дастанларымызын бир нөвү һаггында. «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр» IV китаб. Бакы, 1973.
Тәһмасиб М. Һ. Азәрбајчан халг дастанлары (Орта әсрләр). Бакы, 1972.
Хәндан Ч. Әдәбијјат нәзәријјәси., Азәрнәшр. 1948.
Һачыјев Т. И., Вәлијев К. Н. Азәрбајчан дили тарихи. Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1983.
Чавадов Ә. М. Тәктәркибли чүмлә. Азәрбајчан дили синтаксисинә даир тәдгигләр. Бакы, ЕА нәшријјаты, 1963.
Чәфәрзадә Ә. Бакы—1501, «Јазычы» нәшр., 1981.

РУС ДИЛИНДӘ

Абдуллаев А. З. Бессоюзные сложноподчиненные предложения. «Советская тюркология», Баку, 1971, № 4.

Абдурахманов Х. Синтаксические особенности узбекских народных пословиц. АКД, Ташкент, 1964.

Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса народного творчества. АДД, Ташкент, 1977.

Алиев А. А. Явление парцелляции в языке современной азербайджанской художественной прозы. «Советская тюркология», Баку, 1985, № 3.

Алиева Д. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей. Баку, 1968.

Артеменко Е. Б. Вопросы синтаксического строя русской народной лирической песни. Воронеж, 1976.

Богатырев П. Г. Язык фольклора. «Вопросы языкознания», 1975, № 5.

Десницкая А. В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Л., 1970.

Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии записах XVII—XIX вв. М., 1963.

Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947.

Жирмунский В. М. Народный героический эпос. М—Л., 1962.

Каррыев Б. А. Эпические сказания о Короглы у тюркоязычных народов. М., 1968.

Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976.

Кочарли С. Т. Лексика азербайджанских баяты. АКД. Баку, 1984.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951.

Мамедов Г. Г. Деепричастия в письменных памятниках азербайджанского языка XIV—XIX вв. АКД, Баку, 1967.

Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса. М., 1963.

Музафарова Р. И. Татарские народные пословицы. АКД, 1969.

Оссовицкий И. А. Язык фольклора и диалект. «Основные проблемы эпоса восточных славян», М., 1958.

Паранджи Ф. Л. Местоимение в письменных памятниках азербайджанского языка (XIV—XIX вв.). АКД, Баку, 1978.

Рагимов М. Форма выражения настоящего и будущего времени, «Языковедческий сборник», 1957, Х том.

Сарсенбаев Р. Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок. АКД, Алма- Ата, 1960.

Севортян. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966.

Тенишев Р. Строй саларского языка. «Наука», 1976.

Тенишев Р. Уйгурские тексты. М., «Наука», 1984.

Фархадов Ф. Г. К изучению эпоса «Короглы» (армянская версия). АКД, М., 1954.

Хроленко А. Т. Об одном свойстве фольклорного слова. «Вопросы стилистики». Саратовский университет, 1977, вып. В.

Ширалиев М. Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку, 1983.

Юсифов Г. Н. Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц, АКД, Баку, 1969.

Якубова С. Азербайджанское народное сказание «Ашыг Гариб». Баку, 1968.

Язык жанров русского фольклора. Петрозаводск, 1977, 1979 г.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш 3
ДАСТАН ДИЛИНИН ӨЗҮНӘМӘХСУСЛУҒУ 12
ДАСТАН ДИЛИНИН ЛЕКСИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ 26
Дастан дилинин өзүнәмәхсус лексикасы
Архаизмләр 34
Истеризмләр 40
Диалектизмләр 41
Ассимилјасија 44
ДАСТАН ДИЛИНИН МОРФОЛОЖИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ 44
Исим 46
Сифәт 55
Сај 59
Әвәзликләр 62
Фе'л 67
Зәрф 82
КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИ 84
Гошма 84
Бағлајычылар 85
Әдатлар 86
Модал сөзләр 86
ДАСТАНЛАРЫН СИНТАКТИК ГУРУЛУШУ 87
ТӘКТӘРКИБЛИ ЧҮМЛӘЛӘР 90
Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр 90
Үмуми шәхсли чүмләләр 92
Шәхссиз чүмләләр 93
Адлыг чүмләләр 93
СӨЗ СЫРАСЫ 94
ДИАЛОГ НИТГИ 96
БӘДИИ ХИТАБЛАР 99
БӘДИИ ТӘ'ЈИНЛӘР 103
ГОШУЛМА КОНСТРУКСИЈАЛАР 104
ХҮЛАСӘ 105
ӘДӘБИЈЈАТ 107

Аида Рза гызы Салаһлы

АЗӘРБАЈҸАН ДАСТАНЛАРЫНЫН
ЛЕКСИК-ГРАММАТИК
ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Азәрнәшр — 1995

Бәдии редактору *Т. Мәликов*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректорлары *В. Мусајева*, *М. Сасани*
ИБ № 5992
Јығылмаға верилмиш 15.03.94. Чапа имзаланмыш 18.07.95. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 84×108 $^1/_{32}$. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитур. Шәрти чап вәрәги 5,88. Шәрти рәнкли сурәти 6,09. Учот нәшр вәрәги 6,0. Сифариш 504. Тиражы 300. Мүгавилә гијмәти илә.
Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији
Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы,— 370005, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
1 №-ли мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.